

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ
obor sociální a kulturní ekologie

Bc. Peter Smolík

**Porovnanie procesu manipulácie v totalitarizme a
neoliberalizme**

Diplomová práce

Vedoucí práce: Phdr. Ivan Rynda

Praha 2017

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně, použil pouze uvedené prameny a literaturu a nevyužil tuto práci k získání jiného titulu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a v elektronické databázi vysokoškolských kvalifikačních prací a v souladu s autorským právem používána ke studijním účelům.

V Praze dne 19. června 2017

Peter Smolík

Pod'akovanie

V prvom rade by som sa rád pod'akoval predovšetkým svojej Mame a súrodencom, ktorí ma počas celého štúdia v Prahe podporovali a dodávali mi silu a odhodlanie bez ktorého by som nebol schopný vo štúdiu vytrvať.

Ďalej by som z celého srdca chcel pod'akovať môjmu vedúcemu práce doktorovi Ryndovi. Bez jeho prehľadu a skúsenosti by som nebol schopný prácu správne štrukturovať, zacieliť a zarámoviť. Zároveň veľmi oceňujem jeho otvorený prístup a osobné nasadenie pri spolupráci na veľmi náročnej téme, ktorú som pre prácu zvolil.

Na záver by som ešte rád pod'akoval strýkovi Marianovi Smolíkovi, ktorý mi pomohol s jazykovou korektúrou.

OBSAH

ABSTRAKT.....	10
ABSTRACT	11
Úvod.....	12
1. Všeobecné hermeneutické východiská	16
1.1. Heideggerove štruktúry „pred“.....	16
1.2. Gadamerov historizmus ako princíp rozumenia.....	17
1.3. Gadamerova dialektika otázky a odpovede.....	19
1.4. Hermeneutická univerzalita dimenzie	20
1.6. Aplikácia hermeneutických princípov v diplomovej práci	24
2. Teoretická časť práce –vymedzenie pojmov, historických období a politických zriadení.....	26
2.1. Konceptualizácia pojmu manipulácia pre potreby tejto práce	26
2.1.1. Triangulácia pojmu manipulácia na základe prejavov v diskurze, kognitívnych systémoch a v spoločnosti	26
2.1.2. Manipulácia a štruktúry krátko dobej pamäte	29
2.1.3. Mentálne modely, štruktúry dlhodobej pamäte	31
2.2. Rozlíšenie pevnej a tekutej modernity – podľa Baumana.....	34
2.3. Medzi demokraciou a totalitarizmom.....	37
3. Cesta totalitarizmu k totálnemu ovládnutiu jedinca u Hannah Arendtovej	41
3.1. Totalitné organizovanie nás a atomizácia spoločnosti	41
3.3. Totalitná propaganda ako predvoj moci totalitarizmu.....	45
3.4. Totalitná organizácia ako nástroj manipulácie	49
3.5. Totalitarizmus pri moci – totalitný štýl vládnutia	53
3.6. Všetko je možné	55
4. Manipulácia v kontexte zrodzenia biopolitiky.....	60
4.1. Antietatizmus ako spoločný znak totalitarizmu a demokracie	60
4.2. Zrodzenie neoliberalizmu v západnom Nemecku.....	60
4.3. V čom spočíva jedinečnosť neoliberalizmu	63
4.4. Americký neoliberalizmus.....	66
4.5. Aplikovanie ekonomických princípov na chápanie sociálnych javov v americkom neoliberalizme	67
4.6. Homo oeconomicus a vládnutie	68
5. Manipulácia v štruktúrach neoliberalizmu.....	72

5.1. Mcdonaldizácia a manipulácia	72
5.3. Inštitucionalizovaná individualizácia ako predpoklad spoločenskej manipulácie (podľa Becka)	74
5.4. Individualizovaná spoločenská zodpovednosť, ako prejav manipulácie, s cieľom redukovať občana	79
5.5. Komodifikácia jej dopady na utváranie identity jedinca	81
5.6. Vzťah konzumu a reklamy a základné manipulatívne črty reklamy	83
6. Diskusia – podobnosti a odlišnosti manipulácie v totalitarizme a v tekutom neoliberalizme	86
6.1. Ideologický antietatizmus	86
6.2. Špecifický typ spoločenskej organizácie ako predpoklad manipulatívneho vládnutia	87
6.3. Referenčné rámce vládnutia a referenčné rámce mentálnych modelov	88
6.4. Osamelosť ako základný predpoklad manipulácie	89
6.5. Uniformita ako spoločný znak a dôsledok manipulácie v totalitarizme a neoliberalizme.....	91
6.6. Propaganda a reklama.....	92
Záver	94
Zdroje.....	97
Príloha projekt diplomovej práce	99

ABSTRAKT

Táto práca sa zaoberá porovnaním procesu spoločenskej manipulácie v totalitarizme a neoliberalizme. Cieľom práce je identifikovať spoločné východiská a znaky manipulácie v totalitárnej a neoliberalnej ideológii. Najprv autor opíše v kapitole o hermeneutike akým spôsobom pracoval a premýšľal nad vybranými textami. V teoretickej časti práce autor vymedzí kontexty, ktoré budú kľúčové pre pochopenie práce. V prvom rade autor vychádza z detailného popisu fenoménu manipulácie. Ďalej zasadzuje totalitarizmus aj neoliberalizmus do dejinného kontextu modernity – presnejšie rozlišuje pevnú a tekutú modernitu. Autor tiež opisuje rozdielnosť medzi pojmami totalita a demokracia, ktoré sú v práci kľúčové pre pochopenie rozdielneho kontextu fungovania oboch ideológií. Hlavná časť práce opisuje akým spôsobom totalitarizmus a potom neoliberalizmus využívajú spoločenskú manipuláciu ako nástroj vládnutia. Autor tak spraví, vďaka detailnému popisu fungovania oboch ideológií, pri ktorom bude dávať dôraz na štrukturálnu rolu manipulácie. V diskusii sa autor zameriava na spoločné štrukturálne znaky manipulácie, pričom sa pokúša tiež objasniť aj rozdielnosti, ktoré napriek spoločným znakom vznikajú.

Kľúčové slová: totalitarizmus, neoliberalizmus, manipulácia, perspektíva, ovládanie, vládnutie

ABSTRACT

This study tries to compare processes of social manipulation in totalitarianism and neoliberalism. The main objective of the study is to identify common scopes and aspects of manipulation in totalitarian and neoliberal ideology. In chapter about hermeneutics author describes the method of approach and manner of thinking he used, when he worked with chosen texts. In theoretical part author will set frameworks, which will be crucial for correct understanding of the study. First of all, will author in detail describe phenomena of manipulation. The next part of study sets totalitarianism and neoliberalism in to historic context of modernity – more precisely author distinguish hard and liquid modernity. Author also describes difference between concept of totalitarianism and democracy, as they are crucial for understanding the different political contexts of both ideologies. Main part of the study describes, how both ideologies approaches social manipulation as a tool of governance. Author will do that on the base of detailed description of how both ideologies function. In this description, he will focus on structural role that manipulation has. In discussion author discuss common structural aspects of manipulation, but also, he tries to clarify differences of how both ideologies uses manipulation and what are the impacts on society.

Key words: totalitarianism, neoliberalism, manipulation, control, governance, perspective

Úvod

Cieľom tejto práce je opísať a porovnať proces manipulácie jednotlivca, ako ho vo svojom epochálnom diele *Původ totalitarizmu* [Arendtová, 1996] teoreticky popísala Hannah Arendtová, s procesom manipulácie jednotlivca, ktorý vzniká pri neoliberálnom vládnutí. Mojou snahou bude na základe dôsledného pochopenia tohto procesu v totalitách v nacistickom Nemecku a sovietskom Rusku, kde dosiahla manipulácia vo forme koncentračných táborov, či monster procesov dystopickú dokonalosť, lepšie pochopiť manipuláciu v dobe tekutej, tak ako ju konceptualizuje Zygmunt Bauman. Špecificky sa zameriam na prejavy manipulácie súvisiace s neoliberálnym vládnutím. Pracujem s predpokladom, že manipulácia je spoločenský proces, ktorý je do istej miery dobovo univerzálny. Doba určuje formy manipulácie, ale motívy zostávajú vo svojej najhlbšej podstate rovnaké. Ide o teoretickú prácu, kde budem pracovať predovšetkým s sekundárnymi prameňmi. Mojou snahou bude významovo prepájať diela autorov, ktorý sa v svojich textoch snažili opísať spoločenskú manipuláciu a prejavy, podmienky, prípadne prostredie, ktoré ju umožňuje. V tomto smere sa nechcem obmedziť len na veľké mená sociológie a sociálnej filozofie, ale mám v úmysle pracovať aj s dielami nevedeckého charakteru, ktoré však opisujú fenomény pre túto prácu relevantné. Ide predovšetkým o eseje Milana Šimečku, či Ericha Fromma, ale tiež svetoznámy román Georga Orwella *1984* [Orwell, 1991].

V prvej časti som si dovoľil pripraviť krátky exkurz do hermeneutiky, pričom mojím cieľom je opísať hermeneutické východiská, ako som z nich vo svojej diplomovej práci vychádzal, a naznačiť akým spôsobom som pracoval a premýšľal nad vybranými textami. V tejto časti som sa predovšetkým inšpiroval dielom Jeana Grondina *Úvod do hermeneutiky* [Grondin, 1997], v ktorom som sa zameril hlavne na výklad nemeckých velikánov hermeneutiky Martina Heideggera a Hansa Georga Gadamera. Ďalej som sa inšpiroval odborným článkom Teun A van Dijka *Discourse studies and hermeneutics* [Dijk, 2011], ktorý poukazuje na možnosti využitia hermeneutiky v diskurzívnej analýze a na jej prepojenosť s vedeckými zisteniami kognitívnej psychológie.

Nasledovať bude teoretická časť práce. Mojím hlavným cieľom v tejto časti práce bude vymedziť, zjednodušene povedané, „ihrisko“. Najprv sa pokúsím vysvetliť pojem manipulácie a ako s ním budem ďalej pracovať. Dôležité bude vymedzenie historických období, v ktorých budem konkrétne prvky manipulácie porovnávať. Na to bude

nadväzovať rozlíšenie politických zriadení, ktoré sú kľúčové pre utváranie spoločnosti. Pre porovnanie bude teda rozhodujúce pochopenie toho, v čom sú si odlišné a podobné.

Pre potrebu vymedzenia pojmu manipulácia budem čerpať predovšetkým z článku Teuna A van Dijka *Discourse and Manipulation* [Dijk, 2006]. Teun A van Dijk je uznávaný akademik v obore teórie diskurzívnej analýzy a v psychológii vnímania textu. Van Dijk je jedným z mála autorov, ktorý manipuláciu konceptualizuje ako samostatný fenomén. Pri tom je jeho chápanie koherentné s potrebami tejto práce, pretože sa zaoberá manipuláciou ako spoločenským fenoménom a cielene vynecháva rozmer manipulácie v osobných vzťahoch, ako aj jej rozmer ako povahovej črty jedinca.

Ďalej sa zameriam na dôsledné rozlíšenie obdobia totalitárnych režimov v nacistickom Nemecku a Sovietskom zväze od dnešnej tekutej spoločnosti. Nemyslím tým len odlíšenie politických zriadení, ale hlbšie konceptualizovanie dvoch období, ktoré majú k sebe časovo, ale často krát aj ideovo veľmi blízko. Pre túto časť budem prevažne čerpať z diel Zygmunta Baumana *Tekutá spoločnosť* [Bauman, 2002b] a *Modernosť a holokaust* [Bauman, 2002a]. Baumanov koncept tekutej a pevnej modernity bude v tejto práci hlavným univerzom a pokiaľ budem porovnávať akékoľvek prvky manipulácie, vždy to bude v kontexte rozdielnosti oboch týchto typov modernosti.

Ďalšou dimenziou, ktorú je potrebné charakterizovať, je politický priestor, v ktorom sa budeme pri porovnávaní pohybovať. V pevnej modernite môžeme procesy manipulácie sledovať v extrémnych podmienkach totalitárnych režimov, zatiaľ čo v tekutej modernite budeme sledovať manipuláciu v kontexte zastupiteľských západných demokracií. Chápanie oboch týchto kontextov je pre porovnanie kľúčové. V tejto časti mienim čerpať z diela G. Sartoriho *Teória demokracie* [Sartori, 1993], v ktorom sa Sartori zameriava na uchopenie pojmov demokracia a totalitarizmus a na to, ako s nimi konštruktívne nakladať.

Hlavnú časť práce začnem dôsledným opisom uskutočňovania procesu sociálnej manipulácie v totalitných režimoch minulého storočia. Základom pre túto analýzu bude predovšetkým dielo Hannah Arendtovej *Pôvod totalitarizmu* [Arendtová, 1996], ale tiež budem čerpať z výbornej eseje Milana Šimečku *Môj soudruh Winston Smith* [Šimečka, 1991]. Arendtová za jeden z hlavných cieľov totalitarizmu považuje ovládnutie jednotlivca. Termín ovládanie je v tomto zmysle zameniteľný s termínom manipulácia. Mojou snahou bude opísať ako totalitné vládnutie vytvára priestor a manipuluje jedinca s cieľom ovládnuť ho. V zmysle, vycvičiť si ho ako policajného psa. Zameriam sa pritom na podmienky, ktoré totalitarizmus cielene vytvára, aby mohol ovládnuť jedinca. S týmto

cieľom budem rozoberať Arendtovej chápanie fenoménu atomizácie a totalitného organizovania spoločnosti do rôznych útvarov. Obe sa dajú považovať za dôležité nástroje spoločenskej manipulácie, ale zároveň sú iba predvoj totálnemu ovládnutiu jednotlivca. Ako hlavné prejavy manipulácie budeme rozoberať propagandu a totalitné vládnutie, ktorého hlavný obsah je teror.

V ďalšej časti budem rozoberať Foucaultovo dielo *Zrození biopolitiky* [Foucault, 2009], ktoré bude východiskové pre pochopenie fungovania neoliberalného vládnutia. Popíšem ako Foucault interpretuje vznik neoliberalizmu predovšetkým v niekdajšom Západo Nemecku a tiež spomeniem radikálny neoliberalizmus v USA. Budem sa pri tom zameriavať na popis toho, ako neoliberalizmus štrukturuje skrze vládnutie spoločnosť. Ďalej budem analyzovať Foucaultovo chápanie antietatizmu (nedôvery voči štátu), ktoré je typické pre západnú spoločnosť, pretože je kľúčové pre vytváranie manipulatívnych naratívov neoliberalnej ideológie. Najkľúčovejší bude popis akým spôsobom sa v neoliberalizme vládnutie vzťahuje k jednotlivcovi a ako sa neoliberalný občan formuje ako *homo oeconomicus*. To vyústí v popis politiky sociálneho intervencionizmu, ktorá tesne súvisí s fenoménom spoločenskej manipulácie. Pri tom sa pokúsím objasniť, prečo Foucault označuje neoliberalizmus za pôvodcu biopolitiky.

V piatej kapitole sa pokúsím analyzovať najdôležitejšie prejavy manipulácie, ktoré súvisia a sú dôsledkom neoliberalného štýlu vládnutia. Ako prvý popíšem koncept Georga Ritzera macdonaldizácie, ktorý popísal v knižke *McDonaldizace společnosti* [Ritzer, 2003]. Zjednodušene ide o koncept spoločnosti organizovanej po vzore rýchloobslužnej reštaurácie. V náväznosti sa budem zaoberať konceptom spoločnosti ako bežiaceho pásu Allana Schnaiberga, ktorý rozoberá Bell v knižke *An Invitation to Environmental Sociology* [Bell, 2004]. Kľúčový je spôsob organizovania spoločnosti v logike výrobného pásu a spôsob, akým neoliberalná ideológia túto organizáciu presadzuje a prezentuje. Ďalším kľúčovým procesom, ktorým sa budem zaoberať je individualizácia, pričom budem čerpať z diela Ulricha Becka *Individualization* [Beck, 2002] a tiež rozvediem logiku individualizácie environmentálnej zodpovednosti, ktorú rozoberá Maniates v odbornom článku *Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?* [Maniates, 2001]. Mojou snahou bude poukázať, že individualizácia otvára dvere a je základným predpokladom manipulácie. S tým úzko súvisí efekt komodifikácie, ktorý rozoberá vo svojom diele *A Brief History of Neoliberalism* [Harvey, 2005] David Harvey. Na záver sa pokúsím rozobrať štrukturálnu rolu reklamy v neoliberalnej spoločnosti.

Záverečnou časťou práce bude diskusia, kde sa pokúsim o porovnanie podobných prejavov manipulácie v neoliberalizme a totalitarizme. Nebudem pri tom analyzovať konkrétne prejavy manipulácie v rôznych diskurzoch, ale štrukturálne podobnosti manipulácie, ktorá funguje ako kľúčový nástroj vládnutia pre obe ideológie.

1. Všeobecné hermeneutické východiská

Uchopeniu pojmu manipulácia ako spoločenského fenoménu sa budeme venovať v hlavnej časti práce, ale bez hlbšej analýzy môžeme povedať, že jednou z hlavných snáh manipulácie je skrývať skutočnú ambíciu, ktorou je ovládnutie jednotlivca, do znakov a symbolov. Manipulácia vždy skrýva svoj skutočný zmysel, cieľ. Práve preto som ako metódu zvolil hermeneutický kruh. Termín hermeneutika vychádza z tzv. *techné hermeneutiké*, čo znamená umenie prekladu alebo dokonca výkladu. Hermeneutika je teda snahou o hľadanie významu v štruktúrach za znakmi. Preto ak chceme pochopiť manipuláciu ako fenomén, hermeneutika sa doslova núka ako vhodný nástroj na analýzu zložitej štruktúry významov, ktorými sa manipulácia prenáša do spoločnosti a do myslenia jednotlivcov.

1.1. Heideggerove štruktúry „pred“

Do centra filozofického uvažovania uviedol hermeneutiku Martin Heidegger. Heidegger tvrdí, že štruktúrou rozumenia je tzv. „pred“ v zmysle predporozumenie [Grondin, 1997]. Rozumenie je podmienené predporozumením – je to istá implicitná štruktúra, ktorá predchádza rozumeniu. Epistemické rozumenie sa tak stáva pre Heideggera sekundárne. Podľa Grondina, myslí Heidegger pod slovom rozumieť „byť schopný si s niečím poradiť“. Rozumenie je schopnosť, ktorá nám pomáha orientovať sa v svete, ale neznamená, že tomu, čo rozumieme, sme aj porozumeli. Rozumenie sa vzťahuje k „spôsobu bytia“ nehovorí však nič o bytí ako o pobyte (bytí ako takom). Avšak rozumenie má existenciálne korene v pobyte o sebe samom. Veci o sebe samom, keď o nich hovorí Heidegger, nie sú holé súcna, ktoré sú tou najhlbšou podstatou bytia, a nie sú ničím neovplyvnené, ale naopak vznikajú vzťahmi medzi bytím a svetom. „*Špecifická vrženost a dejinnost pobytu je nezrušiteľným znakom našej „fakticity“*“ [Grondin, 1997: 125]. Podoba nášho rozumenia je podmienená podobou tejto pred-štruktúry, ktorá je špecifická u každého bytia a u každého súdu. Touto implicitnou štruktúrou je formovaná konkrétna podoba súdu, či výpovede, ako výsledku rozumenia jednotlivca. Ambícia Heideggerovej hermeneutiky je teda snahou o porozumenie, štruktúre čo stojí „pred“ konkrétnymi súdmi. Pokiaľ sa rozumenie otočí do seba samého a nakoniec pochopí seba samé, dosiahne seba-

presvetlenie, vďaka čomu môže vnímať pred-štruktúru rozumenia, ktorá ho formuje. Vďaka presvetleniu tejto pred-štruktúry sa možno zamerať na seba-výklad fakticity. Je možné poznávať štruktúry bytia, pobytu ako takého. Ide o proces neustáleho hľadania zmyslu na tzv. hermeneutickom kruhu. Tento proces nie je statický v zmysle, že by sme poznávali niečo, čo je nemenným bytím samým o sebe. Bytie samo o sebe alebo pobyt podlieha špecifickej dejinnosti. Štruktúra predporozumenia je štruktúrou dialektickou, ktorá podlieha neustálej zmene významov. Hľadanie zmyslu sa tak stáva neustálym kruhovým pohybom.

Túto svoju úlohu hermeneutika vykonáva cestou deštrukcie, čím sa myslí odstraňovanie nánosu tradície [Grondin, 1997: 129]. Tradícia chápaná ako princíp, ktorý nám umožňuje rozumenie v konkrétnom mieste a čase, ktorá nám ale zároveň neodhaľuje bytie v jeho komplexnosti. Takže o deštrukcii tradície nehovoríme v zmysle popierania tradície, ale naopak priznania a presvetľovania jej hlbšieho zmyslu. Poznanie, ktoré z tohto procesu vzniká, je potrebné vyjadriť a sprístupniť. Jazyk je teda kľúčové médium pre sprostredkovanie zmyslu. Zmysel sa snažíme vyjadriť cez súdy, výroky, alebo Heidegger hovorí o filozofických vetách. Filozofické vety však pobyt len indikujú neopisujú ho ako taký. Výpoveď ako taká nikdy nie je dokonalým opisom toho čo sa snaží objasniť, ale iba indikátorom toho čo opisuje. Už len aktom jej formulovania, či následného uchopenia zo strany adresáta do nej vnášame ďalšie pred-štruktúry, ktoré jej zmysel pozmeňujú. Podľa Heideggera jazyk je nositeľom „hermeneutického vzťahu“.

Hermeneutická metóda ako spôsob presvetľovania skúmaného fenoménu je základným nástrojom, ktorý budem v rámci tejto práce používať. Najprv musíme rozumieť procesu spoločenskej manipulácie jednotlivca v konkrétnom období na základe konkrétneho zasadania a ukotvenia. Porozumenie / presvetlenie uskutočňovania procesu spoločenskej manipulácie jednotlivca v sociálnej realite tvorí nevyhnutný základ pre pochopenie manipulácie ako fenoménu, ktorý sa v spoločnosti vyskytuje vo väčšej alebo menšej miere vždy. Na tento účel je potrebné reflektovať ukotvenie seba ako autora a ukotvenie tých autorov, z ktorých diel čerpám.

1.2. Gadamerov historizmus ako princíp rozumenia

Ďalšou, po Martinovi Heideggerovi azda najvýznamnejšou osobnosťou, nemeckej hermeneutiky je Hans Georg Gadamer. Gadamer zakladá svoju hermeneutiku v diele

Pravda a metóda. Podľa Gadamera neexistuje v duchovných vedách žiadna induktívna metóda, ktorá by mohla zaručiť overiteľnosť výsledkov. Korene tejto, podľa Gadamera iluzórnej, snahy vyzbrojiť duchovné vedy overiteľnou induktívnou metódou siahajú až ku Kantovi. Kant v svojej „kritike súdnosti“ subjektivizoval estetiku a vkus, čím im uprel nárok na poznanie. Tento nárok prisúdil len tomu poznaniu, ktoré vyhovuje prírodovedným metódam. Všetko ostatné je subjektívne a teda nepatrí do ríše poznania. Podľa Gadamera však duchovné vedy dospievajú k poznaniu nie cez logickú indukciu, ale ďaleko intuitívnejšími spôsobmi. Gadamer sa inšpiruje Helmholtzom, ktorý z pozície prírodného vedca konceptualizuje rozdiel medzi skúmaním vo vedách prírodných a duchovných. Podľa Helmholtza sa duchovné vedy sa snažia o istý „psychologický takt“, pamäť a autoritu a nedokážu zaistiť overiteľnosť na základe logického dôkazu. Logickú indukciu tak nahradzujú tzv. „*umeleckou indukciou*“ [Grondin, 1997: 139].

Gadamer preberá od Heideggera deštrukciu ako nástroj odhaľovania ontologickej štruktúry hermeneutického kruhu. U Gadamera, ale „ontologický“ získava význam „univerzálny“. Keď hovorím o manipulácii ako fenoméne dobovo univerzálnom, hovorím o rovnakej univerzálnosti, akú myslí Gadamer. Fenomén sa utvára v konkrétnom čas a priestore a významovo je vždy závislý od doby a interpretácie. Avšak jeho ontologický rozmer je práve to, čo ho robí dobovo univerzálnym. Je to jeho hlbšia podstata, ktorá sa vždy znovu vyjadruje špecifickými formami, v špecifických kontextoch a špecifickým dejinným ukotvením.

Pre Gadamera naše dejinné ukotvenie nie je prekážkou rozumenia, ale princípom rozumenia. Rozumieť pre Gadamera znamená uplatniť určitý zmysel na konkrétne podmienky a situáciu. Chápať ako sa niečo tu a teraz uskutočňuje. Rozumenie sa mení v závislosti od človeka, epochy, prostredia – jeho štruktúry sú unikátne a neustále sa meniace, dialektické. „*Rozumění, motivované svými momentálními otázkami, není chování jen reproduktivní, nýbrž vždy také – neboť implikuje aplikaci – produktivní*“ [Grondin, 1997: 147]. Rozumenie teda nie je statické pochopenie významu, ale zároveň významy vytvára, už len samotným vstupom do štruktúry významov, ktoré sa interakciami a vzťahmi neustále menia. Rozumenie je závislé od pozície, a preto sa v rámci dejín myslenia nedá hovoriť o pokroku v rozumení, ale skôr o inom uhle pohľadu, novej perspektíve nazerania na problém. „*Rozumět textu minulosti znamená přesadit ho do naší situace, slyšet v něm výmluvnou odpověď na otázky doby*“ [Grondin, 1997: 147]. Objektivita nemôže byť nezávislá od intepretujúceho subjektu. Dejiny sa tak stávajú skôr

bytím, ktoré podlieha zmenám, než nemennou substanciou, ktorej stačí nastaviť zrkadlo a opísať ju.

Dejinnosť sa preto u Gadamera stáva hermeneutickým princípom. Gadamer zdôrazňuje produktivitu časového odstupu. „*V dejinném ohlédnutí jsme častěji s to uznat způsoby interpretace, jež se vskutku osvědčily. Setkáváme se s tím například při hodnocení současného umění. Je v rámci určité doby takřka nemožné rozlišit opravdu hodnotné umělecké směry a díla současnosti*“ [Grondin, 1997: 144]. Časový odstup sa dokonca stáva podmienkou pre hlbšie zasadenie do kontextu a pochopenie dejinného pohybu v súčasnosti. Dejiny sa valia dopredu každou sekundou a budúcnosť je prítomná v súčasnosti vo forme dejinných potenciálov. Tomáš Halík používa pekný výraz „znamenia čias“. Preto je historická pamäť kľúčová pre navigovanie vo víre dejín. Ak nechápeme prečo sa v minulosti tak široké masy stali náchylné k manipulácii a radikalizmu, naša šanca pochopiť tieto procesy v oku búrky súčasnosti je v podstate nulová. Práve preto východiskom tejto práce je komparácia manipulácie v totalitných režimoch 20. storočia a dnešnej „tekutej doby“, s ohľadom na dejinnosť týchto procesov. Práve preto bude v prvej časti práce potrebné vymedziť rozdiel, medzi skúmanými obdobiami, v ktorých sa fenomén uskutočňoval a uskutočňuje, ale aj podobnosť týchto období.

1.3. Gadamerova dialektika otázky a odpovede

Podľa Grondina je Gadamer zástancom dialektiky otázky a odpovede. Rozumieť znamená mať v sebe samom zodpovedané otázky, ktoré nám to čomu chceme rozumieť umožňujú „použiť“, využiť v praxi. V tomto kontexte „použiť“ chápem ako byť schopný vyjadriť zmysluplne. Otázky sú istým katalyzátorom rozumenia. Pri bádani v textoch musíme mať otázky ku ktorým hľadáme odpovede vždy na pozadí, iba vtedy texty môžu ponúknuť vysvetliť a objasniť konkrétny problém. Rozumenie sa tak uskutočňuje dejinnom kontexte dialektiky otázky a odpovede.

Podľa Gadamera sa rozumenie získava výkonom rozhovoru a jazyk sa stáva nosičom rozumenia. Rozumieme niečomu vtedy, keď sme to schopní vyjadriť zmysluplne v jazyku. Gadamer sa však neobmedzuje na význam viet jazyka, na zákony, ani na pravidlá výrokovvej logiky. Podľa Gadamera si jazyk môže nárokovať schopnosť sprostredkovať poznanie, aj keď sa nedrží týchto prísnych pravidiel. Porozumenie sa utvára rozhovorom a zodpovedaním otázok, ktoré dávajú zmysel v širšom kontexte a nielen podľa pravidiel

výrokovej logiky. Na rozdiel od logiky, ktorá posudzuje výroky ako samostatné zmyslové jednotky, u Gadamera musí hermeneutika dávať výroky do kontextov rozhovorov / významových štruktúr, ktoré výroku predchádzajú. Výroková logika teda funguje presne opačne ako hermeneutika. Logika izoluje do objektov, zatiaľ čo hermeneutika získava významy z širších kontextov a vzájomných vzťahov. Neexistuje výpoveď, ktorá sa dá pochopiť v celosti len na základe analýzy obsahu výroku. Podľa Grondina, Gadamer v každej výpovedi prisudzuje nevyslovené predpoklady, ktoré je potrebné zohľadniť, pokiaľ máme ambíciu vypovedať o skutočnom význame samotnej výpovede.

Výpoveď je len vtedy zrozumiteľná, keď sa dá formulovať ako odpoveď na otázku. Štruktúra „pred“, o ktorej píše už Heidegger, je u Gadamera štruktúrou otázok a odpovedí. Táto štruktúra sa drží pri živote a rastie tým, že akékoľvek rozumenie sa podľa Gadamera „privádza k životu“ prevodom na slovo. Proces hľadania jazyka pre zmysluplnú formuláciu výpovede, ktorou sme schopní sprostredkovať okoliu svoje rozumenie, zakladá podľa Gadamera univerzalitu hermeneutiky. Slovo univerzalita je podľa Grondina v Gadamerovom diele v istom zmysle klamlivé. Gadamer odvodzuje význam skôr od základu *universum* – miesto, kde ako konečné / smrteľné bytosti žijeme. Grondin spomína, že Gadamer sa dokonca odvoláva na Leibniza, ktorý tvrdí, že monáda je *universum* v tom zmysle, že môže zrkadliť celý svet. Toto tvrdenie je zrozumiteľné, len keď reflektujeme jeho protichodnosť. Monáda / bytie je jednotlivosťou, ale zároveň je univerzom. Atóm je rovnako nekonečný a aj konečný ako vesmír a obe sa vzájomne zrkadlia, pretože ich bytie je vzájomne podmienené. Jazyk ako nástroj, ktorý umožňuje ľuďom navigáciu v univerze, vytvára nové univerzum, univerzum významov. Konkrétny fenomén ako súčasť tohto univerza je pochopiteľný len v tomto kontexte, pretože obe sú vzájomne existenčne podmienené. Pokiaľ chceme rozumieť napríklad manipulácii, bez toho, aby sme pochopili, v čom spočíva jej univerzalita, nemôžeme ju reflektovať ako fenomén v jej bytí, teda ako živú, neustále meniacu sa štruktúru, a teda nemôžeme do detailu chápať ako sa podieľa na utváraní našej skutočnosti / sociálnej reality / univerza.

1.4. Hermeneutická univerzalita dimenzie

Grondin upresňuje, že Gadamer hovorí o univerzalite dimenzie – Gadamerova hermeneutika nechápe univerzalitu ako poslednú nemennú platnosť, ale práve naopak, tohto mocenského nároku nemennej totálnej univerzality poznania sa vzdáva. Keď

Gadamer formuluje svoje pozície, nikdy si nekladie absolútny nárok. Vďaka dejinnému ukotveniu nemáme, podľa Gadamera, nárok na absolútnosť. Filozofia má vždy reflektovať svoju konečnosť. Podľa Gadamera, základný znakom fakticity ľudského bytia je práve fenomén hermeneutickej univerzality – preto má hermeneutika širšiu ambíciu než len poskytnúť duchovným vedám metódu, ale má ambíciu byť obecnou nástrojom hľadania rozumenia a zmyslu. Jazyk sa vyznačuje snahou o univerzalitu, podľa Grondina to je sizyfovská snaha držať krok s nekonečnosťou ľudského rozumu. Tieto dve univerzá, teda univerzalita jazyka a ontologická univerzalita, sa nikdy úplne neprekryjú. Jazyk nikdy vyčerpávajúco nevyjadrí vnútorný rozhovor / štruktúru rozumenia. Podľa Grondina, Gadamer v tom vidí istú nenaplniteľnosť ľudského snaženia, ktorá je odrazom jeho smrteľnosti. Gadamer teda chápe nikdy nedosiahnuteľnú univerzálnosť ľudského poznania ako dôkaz ľudskej pomínutelnosti. Konečnosť, smrteľnosť sa teda stáva univerzálnym horizontom filozofickej hermeneutiky.

Na Gadamerovu hermeneutiku nadväzoval Habermas teóriou „komunikatívneho jednania“, ktorú chcel koncipovať ako proti pól pozitivisticky založenej sociológie. „Pozitivistická sociológia chápe sociálne jednanie v kontexte zákonov termodynamiky. Jednotlivé atómy sa navzájom kauzálne ovplyvňujú, čoho suma je podoba sociálneho jednania“ [Grondin, 1997: 163]. Habermas, podľa Grondina, sa naopak snaží nájsť normatívne a jazykovo teoretické založenie sociálnych vied. Od Gadamera prebral Habermas názor, že jazyk transcendentuje sám seba v tom zmysle, že indikuje obsahy rozumu. Hermeneutické kruhy teda nie sú kruhy uzavreté, ale kruhy neustále sa meniace, a to na základe vplyvov zvnútra kruhu i mimo kruhu. Habermas však, na rozdiel od Gadamera, sa odmieta vzdať nároku duchovných vied na normatívnu metódu poznania a snažil sa dokázať existenciu metodicky explanačného rozumenia, ktoré je schopné preniknúť do vedomia, a teda dať možnosť duchovným vedám metodicky opisovať sociálnu realitu. „Podľa Habermasa psychoanalýza a kritika ideológie boli ako oblasti bádania dôkazom, že istá forma objektivizujúcej vedeckosti je dostupná aj v sociálnych vedách“ [Grondin, 1997: 165].

Podľa Grondina sa obom autorom podarilo, na základe vzájomnej konfrontácie ich postojov k hermeneutike, prehĺbiť svoje teórie. Gadamer neodmietal schopnosť psychoanalýzy do istej miery opisovať sociálnu realitu. Podľa Grondina, Gadamer vďaka tomu prehĺbil kritický potenciál hermeneutiky, ktorá sa nemá do nekonečna otáčať v kruhu, ale jej snahou by malo byť „kriticky reflexívne poznanie“. Doktor Rynda v tomto zmysle hovorí o hermeneutickej špirále, pretože sa nedá povedať, že by sme nezískali žiadny

pokrok, len novú perspektívu. Je náročné rozlišovať medzi historickým posunom v poznaní a dobovou perspektívou. Formou ako vyjadriť toto poznanie je podľa Gadamer tzv. „zrozumiteľné vyjadrovanie“, ktoré považuje za náhradu príliš ambiciózných nárokov výrokovej logiky na základe izolovanej analýzy výroku vyhodnocovať jeho význam. Hermeneutika teda úzko súvisí s dorozumením / zrozumiteľnosťou, ktorá je základnou podmienkou kriticky reflexívneho poznania.

Aj Habermasova teória komunikatívneho jednania, podľa Grondina získala nové rozmery vďaka zohľadneniu Gadamerových stanovísk. Podľa Habermasa, normatívny základ sociálnej teórie, jej schopnosť vypovedať o sociálnej realite, je potrebné hľadať v pragmatických implikáciách a nárokoch na platnosť, ktorých dôsledkom je vzájomné dorozumenie sa. „Úlohou kritické filosofie musí byť provést racionální konstrukci toho, co při tom intuitivně předpokládáme“ [Grondin, 1997: 167]. Podľa Grondina sa Habermas a Gadamer zhodujú, že jazyk a dorozumievanie sú podmieňujúce sa pojmy a univerzalita v reči je dôsledkom potreby zrozumiteľnosti pri vyjadrovaní. Zrozumiteľnosť sa tak stáva princípom univerzality jazyka.

Na začiatku som písal, že jednou z črt manipulácie ako fenoménu je, že sa snaží ukryť svoj skutočný zmysel – ovládnutie jednotlivca. K tomu by som teraz chcel pripojiť citát od Grondina: „Dokonce i tam, kde řeč dorozumění zneužívá, aby uskutečnila strategické cíle, žije takové jednání „parazitně“ z ideje dorozumění, jejíž celková platnost je vykořisťovaná k cílům, jež jsou dorozumění cizí“ [Grondin, 1997: 168]. Manipulácia ako fenomén sa snaží do znakov, symbolov, procesov zakódovať nedorozumenie alebo presnejšie účelovú interpretáciu. Nemyslím tým len priamo propagandistické texty, ale samotné sociálne procesy často fungujú tak aby objekt manipulácie konal a premýšľal takým spôsobom, že účel konania buď dezinterpretuje alebo nechápe do detailu. Pre analýzu manipulácie je preto kľúčové pochopiť akým spôsob vytvára a do jednotlivcov indoktrinuje falošné porozumenie, ktoré je zneužívané pre vlastné ciele.

1.5. Francúzsky postmoderný dekonštruktivizmus vs nemecká hermeneutika

Grondin opisuje spor medzi francúzskym postmoderným deštruktivizmom a nemeckou hermeneutikou, ktorú reprezentuje Gadamerovo dielo. Derrida ako predstaviteľ postmoderného deštruktivizmu má jednu základnú výhradu k Gadamerovej hermeneutike. Hermeneutika predpokladá dobrú vôľu k rozumeniu. Pre Derridu vôľa k rozumeniu predstavuje pokračovanie úsilia o totalitné ovládnutie súcna. Derrida chápe proces

rozumenia, ako ho predstavuje Gadamer, ako proces asimilácie inakosti, teda ako totalitný spôsob myslenia, ktorý smeruje k metafyzickej jednote a totalite poznania. V tomto kontexte si vykladá aj Gadamerov postoj k univerzalite. Grondin tvrdí, že Gadamer však túto námietku, že jeho hermeneutika chápe poznanie totalitne a mocensky, vyvracia. Gadamer tvrdí, že pravda na ktorú siahame pri vnútornom rozhovore nemá ambíciu si poznanie privlastňovať. Pretože na tú pravdu len siahame alebo inak povedané snažíme sa na nej podieľať. Človeka v tomto zmysle chápe ako prijímateľa pravdy a nie niekoho kto by ju ovládal, či vytváral. „Gadamer v této souvislosti připomíná Hérakleitův výrok „všechno řídí blesk“, blesk který byl vyryt nad dveřmi do Heideggerovy chaty“ [Grondin, 1997: 171]. Bleskom sa myslí náhlosť / instantnosť osvietenia poznaním. Horizont konečnosti všetkého ľudského snaženia ako princíp hermeneutiky umožňuje zachovať univerzalitu ako nástroj hľadania pravdy, bez toho, aby bola hermeneutika zneužitá ako nástroj zotročovania poznania.

Podľa Derridu nemožno uchopiť zmysel. Zmysel sa vďaka neustále meniacim sa štruktúram neustále diferencuje. Snaha pátrať po zmysle bytia je iluzórna a stáva sa základným argumentom útoku dekonštruktivizmu na hermeneutiku. Ako je to však už opísané vyššie hermeneutika sa vzdáva nároku na absolútnosť tým, že akceptuje konečnosť poznania. Vnútorná snaha duše o zmysel bytia / poznania je podľa hermeneutiky prostriedkami jazyka nedosiahnuteľná. Grondin tvrdí, že je to práve táto nedosiahnuteľnosť absolútneho zmyslu, ktorá neustále živí jazyk, a ktorá je dôkazom vnútorného rozhovoru, ktorý nemusí mať snahu ovládnuť poznanie. Avšak túžba po univerzálnosti a zmysle rozhodne existuje a podľa Grondina by bolo fatálne tvrdiť opak, pretože znaky, bez toho aby indikovali zmysel sa zrazu stávajú len zvukmi. V tomto zmysle Grondin chápe Derridovo myslenie ako návrat k pozitivismu a k praxi výrokovvej logiky hodnotiť výroky izolovane. Grondin pridáva, že podobný fyzikalizmus môžeme nájsť aj u Lyotarda, ktorý tvrdí, že vety sú jediné, čo je vždy a všade predpokladané. Avšak vety, sú vypovedané za účelom a smerujú k zmyslu, podľa Grondina by tento fyzikalizmus bol popretím vnútorného rozhovoru hľadajúceho zmysel, ktorý zo svojej podstaty neumožňuje totalitu poznania, pretože je nevyhnutný pre neustály rozvoj štruktúry významov a znakov v jazyku. „Řeč je, jak řekl Habermas, porézni: přes všechnu nenaplnitelnost své vyjadřovací schopnosti může reflektovat a posouvat své vlastní hranice až do stupně, jenž je tak daleko, jak je možné myšlení“ [Grondin, 1997: 173]. Hľadanie zmyslu pri procese vnútorného rozhovoru je základom univerzality, ktorú hermeneutika hľadá. Avšak nie je to univerzalita všetko zjednocujúca, ako to hermeneutike vyčítal Derrida. Ide o univerzalitu, ktorá

umožňuje vzájomné porozumenie a vďaka ktorej vznášame nárok na pravdu, i keď z perspektivistického postoja, ktorý je podmienený dejinným ukotvením. Pravdou sa myslí jednoducho nárok na zmysluplnosť výpovede. Hermeneutika, podľa Grondina, odmieta relativizmus v tom zmysle, že pravda a zmysel neexistujú, ale zároveň necháva všetky výpovede len ako ich indikátory, ktoré sú však ďalej otvorené pre diskusiu.

1.6. Aplikácia hermeneutických princípov v diplomovej práci

Na účely tejto práce treba dôsledne pochopiť, ako sa utvára univerzalita fenoménu a čo spôsobuje jeho špecifické dejinné formy. Ako môžeme pravdivo vypovedať o fenoméne, aby to zároveň platilo pre viaceré historické obdobia, či aby naša výpoveď hovorila zmysluplne aj o spoločnosti ako celku? Univerzalita znamená aj zovšeobecnenie a to funguje na základe podobnosti znakov. Podoba je podobnosť znakov opakujúca sa v priestore a čase. Na základe tejto opakujúcej sa podobnosti sme schopní niečo zrozumiteľne pomenovať a tým vytvárame abstraktný fenomén. Pomenovanie spoločných aspektov, ako a prečo sa spoločnosť snažila a snaží v rôznych režimoch, či obdobiach ovládnuť jedinca, je nevyhnutné, ak chceme byť schopní identifikovať nebezpečenstvá plynúce z spoločenskej manipulácie v dobe tekutej, predchádzať im a upozorňovať na ne. Tieto aspekty musia obsahovať prvok univerzality – len vtedy vypovedajú o fenoméne ako takom a zároveň ho zakladajú ako fenomén. Vďaka identifikácii týchto nad-kultúrnych a nad-dobových aspektov, alebo by sa dalo povedať hnacích síl, budeme schopní identifikovať procesy manipulácie i v dnešnej spoločnosti v ich dobovo a kultúrne špecifických formách. Manipulácia zo svojej povahy skrýva pred očami svojich objektov záujmu svoje skutočné ambície a ciele. Preto je náročné ju v dnešnej spoločnosti odmietať a brániť sa jej.

Aby som ešte väčšmi zdôraznil potrebu tejto úvodnej kapitoly k hermeneutike, dovoľm si jej záverom doplniť, dalo by sa povedať, prepojujúcu časť, most k ďalšej časti, ktorou je vymedzenie pojmu manipulácia. Teun A van Dijk, z ktorého článku *Discourse and Manipulation* budem hneď pod týmto zamyslením pri vymedzení pojmu manipulácia vychádzať napísal, tiež článok *Discourse Studies and Hermeneutics*. Van Dijk zdôrazňuje, že pred-štruktúry, o ktorých hovoria veľkí učenci hermeneutiky, potrebujú oveľa explicitnejšie termíny, s ktorými sa dá konkrétnejšie pracovať. Keď hovoríme o štruktúrach poznania, tak hovoríme o kognitívnych štruktúrach, ktoré sa vždy formujú

kognitívnymi procesmi vo vedomí. Na toto formovanie majú vplyv rôzne činitele – osobná skúsenosť, genetické založenie, získané vedomosti, príslušnosť ku konkrétnej kultúre či k epistemickej skupine, náboženskej skupine, momentálne okolnosti atď. Všetky tieto činitele formujú takzvané mentálne modely. Každý jedinec vytvára množstvo mentálnych modelov a tie sú vždy unikátne. Zároveň existujú kultúrne a epistemické vzorce, ktoré zdieľame a na ich základe vieme zmysluplne vypovedať o celej názorovej skupine alebo aj o celej kultúre. Pre nás je zaujímavé, že manipulácia sa snaží upraviť si na svoje účely práve mentálne modely jedinca. V tomto zmysle nás hermeneutika nezaujíma iba ako metóda ako pristupovať k textom, ktoré v rámci práce budeme rozoberať, ale tiež ako veda o tom ako sa utvára rozumenie. Pretože je to práve tento proces, ktorý manipulácia zneužíva pre svoj prospech – ale o tom viac ďalej.

2. Teoretická časť práce – vymedzenie pojmov, historických období a politických zriadení

2.1. Konceptualizácia pojmu manipulácia pre potreby tejto práce

Hneď na začiatku je potrebné poznamenať, že nebudeme riešiť pojem manipulácie v prvoplánovom zmysle, ktorý naznačuje etymológia slova. Nenarážame na manipuláciu v zmysle fyziky, či ostatných prírodovedných odborov. Jednoducho nehovoríme o fyzickom nakladaní s hmotou, ale pojem chápeme viac symbolicky ako snahu upravovať postoje, myšlienky a konanie inej osoby. Ostáva tu však moment z pôvodného pojmu, že súčasťou tohto procesu je subjekt, ktorý manipuluje v zmysle nakladá, či riadi, a objekt, s ktorým je manipulované / nakladané. Obeť manipulácie je z hľadiska manipulátora vnímaná ako neživý objekt.

2.1.1. Triangulácia pojmu manipulácia na základe prejavov v diskurze, kognitívnych systémoch a v spoločnosti

Teun A. Van Dijk z Barcelonskej univerzity uverejnil odborný článok pod názvom *Discourse and Manipulation* [Dijk, 2006], v ktorom sa snaží skúmať manipuláciu z troch základných hľadísk. Po prvé, ako sa manipulácia prejavuje v diskurze, po druhé, ako sa prejavuje kognitívnych systémoch jednotlivca, a po tretie, akým spôsobom sa manipulácia prejavuje v spoločnosti. Ide o konceptualizáciu manipulácie vďaka triangulácii pojmu v rámci troch kľúčových oblastí. Diskurz považuje za dôležitý, pretože je hlavnou platformou pre manipulatívnu interakciu. Manipulácia, ako špecifický typ interakcie, sa šíri jazykom a komunikáciou, stáva sa tak súčasťou diskurzu v rámci, ktorého je možné identifikovať jej konkrétne črty. Po druhé, kľúčové je chápať vplyv manipulácie na kognitívne schopnosti jedinca, pretože pokiaľ hovoríme v rámci tejto práce o manipulácii, myslíme tým manipuláciu myslením jedinca, to znamená snahu o upravenie jeho vnímania reality. Po tretie, keď hovoríme o manipulácii ako o spoločenskom fenoméne, myslíme to v tom zmysle, že nás zaujíma manipulácia ako typ zneužitia moci. Forma násillia mocnejšieho nad slabším. V tomto zmysle je objekt manipulácie vždy poškodenou stranou na úkor subjektu manipulácie. Ide teda z povahy veci o interakciu nerovnú, kde jedna strana zneužíva moc aby ovplyvnila druhú stranu. Zároveň nás nezaujíma manipulácia v

osobnom živote alebo manipulatívnosť ako osobnostná črta. Zaujíma nás ako spoločenský fenomén, ktorý je zneužívaný na získavanie a potvrdzovanie moci. Špeciálne budeme porovnávať manipuláciu a jej prejavy v totalitnej a neoliberálnej vládnuteľnosti.

Van Dijk vo svojej práci stipulatívne vymedzuje pojem manipulácia pre potreby jeho článku. Chápe ho ako mocenský nástroj kontroly, ktorý využívajú držitelia moci, aby účelovou komunikáciou a interakciou menili postoje subjektov vo svoj mocenský prospech, a to bez ohľadu na prospech subjektu. Pre toto chápanie manipulácie je teda implicitný moment zneužitia moci – v tom zmysle manipulácia ako taká implikuje porušenie sociálnych noriem. Chápanie a konanie subjektu i jeho postoje sú účelovo ovplyvňované na prospech manipulátora, i keď nie sú na neprospech subjektu, ani iných skupín.

Manipulácia je veľmi blízka presvedčovaniu, ktoré podľa Van Dijka môže byť legitímnou formou interakcie. Kľúčový rozdiel oproti manipulácii spočíva v tom, že presvedčanie nič nezatajuje, nevynecháva, nehmlí, ale presvedčovaný sa môže slobodne rozhodnúť. Obeť manipulácie však nepozná, nerefektuje plne dôvody a ani dôsledky svojich postojov, názorov, či konania. Manipulovaný má ďaleko pasívnejšiu rolu a manipulátor, ako sme už vyššie spomínali, ho vníma ako objekt a nie ako svojprávny subjekt. Tento moment neznalosti vytvára základnú nerovnosť medzi aktérmi manipulácie. Diskriminácia a nerovnosť sú preto východiskovými pozíciami manipulácie ako spoločenského fenoménu a zároveň aj jej dôsledkami. Hranica medzi legitímnym presvedčovaním a manipuláciou je často krát nejasná a veľmi tenká. Van Dijk za určujúci rozdiel považuje práve vedomosť procesu. Manipulácia je teda de facto presvedčanie bez vedomia presvedčaného, že je tlačný do zmeny myslenia alebo konania. Jednotlivec je často krát povzbudzovaný k mysleniu, či konaniu, ktoré ide proti nemu, a pri tom nepozná ani jeho pôvod, ani jeho dôsledky. Zygmunt Bauman považuje práve patologické odcudzenie konania jednotlivca od dôsledkov svojho konania za jednu z kľúčových podmienok, ktorá umožnila zapojenie tak širokého počtu obyvateľov do holokaustu. V dnešnej dobe podľa Van Dijka je veľmi náročné rozoznať legitímne presvedčanie od manipulácie. Je to okrem iného preto, že nám chýba časový odstup. Pri holokauste môžeme už hodnotiť aj dôsledky jednotlivých procesov, čo však pri hodnotení napríklad dnešných politických kampaní už nie je evidentné.

Pre potrebu ďalšieho pochopenia manipulácie v spoločenskej praxi je podľa Van Dijka potrebné pochopiť spoločenské prostredie, ktoré toto umožňuje. Vyššie je opísané, že základným predpokladom manipulácie je nerovnosť. Jednotlivci či skupiny získavajú

v spoločnosti postavenie, ktoré im umožňuje mať nad inými vplyv či moc. Manipulácia je teda možná len v prostredí, kde majú jedny nad druhými vplyv / moc. Samotný vplyv nie je nevyhnutne nelegitímny a neimplikuje nevyhnutne manipuláciu tá je prejavom zneužitia tohto vplyvu, ako dôsledok snahy o rozšírenie alebo upevnenie moci na úkor blaha niekoho iného, či už ovplyvňovaného, alebo tretieho aktéra. Možnosť ovplyvňovať nevyhnutne predpokladá prístup ku kanálom a nástrojom, ktoré toto umožňujú. Keď to teda zhrnieme: manipulácia je formou interakcie, nosičom akejkoľvek interakcie je jazyk, jazyková interakcia znamená dorozumievanie sa (štruktúrou rozumenia je štruktúra otázok a odpovedí viz.), vzájomným dorozumievaním sa vzniká diskurz, a teda byť schopný manipulovať znamená byť schopný ovládať diskurz. Manipulácia teda popiera prirodzené ciele jazyka a diskurzu, ktorých je vzájomné porozumenie, a skrýva do nich presný opak, čiže vzájomné neporozumenie, a to tým, že klame zavádza alebo stavia do nesprávneho svetla, tak aby vyhovela cieľom, ktoré do nej zakódoval manipulujúci subjekt. Klamať a zavádzať však môžeme aj z úctyhodných príčin, preto platí Kantov kategorický imperatív: *Konaj tak, aby si používal ľudstvo ako vo svojej osobe, tak v osobe druhého vždy zároveň ako účel a nikdy len ako prostriedok.*

Dovolím si na tomto mieste urobiť krátky exkurz, a naznačiť aké rôzne chápania diskurzu existujú, pričom budem čerpať z hesla wikipédie na diskurz¹, ktoré je na prehľadový účel spracované dostatočne. Diskurz označuje v bežnej reči rozpravu na konkrétnu tému. Vďaka M. Foucaultovi získal nový rozšírený význam a Foucault zaviedol tzv. „teóriu diskurzu“. Foucault si všimol, že každé obdobie, ale aj obor sa v textoch prejavuje špecifickým typom skladby a prejavu jazyka. „*Diskurz je tedy to, co tvoří pozadí každé promluvy, která jej nutně „opakuje“, pohybuje se v prostoru jím vymezeném; je to zároveň to, co nám umožňuje mluvit, respektive co naše mluvení legitimizuje, a zároveň to, co nám týmž pohybem něco říct znemožňuje.*“² Pre našu prácu je dostačujúce chápanie diskurzu a diskurzívnej analýzy ako ich popisuje Renáta Sedláková v knižke *Výzkum médií: Nejužívanější metody a techniky* [Sedláková, 2014]. V nej popisuje diskurz ako premenlivý rámec konkrétnych súborov viet. Diskurzívnu analýzu zase ako skúmanie procesov, v ktorých je realita zmieňovaná a reprodukováaná prostredníctvom užívania symbolických systémov. Pričom sa diskurzívna analýza pokúša zistiť ako sa jednotlivé

¹ <https://cs.wikipedia.org/wiki/Diskurz>, 28.6. 2017 12:30

² MATONOHA, Jan. *Literárněvědný text jako diskurz, velké vyprávění a výkon moci?* Česká literatura. 2003.(inwiki)

diskurzívne praktiky prepojujú s praktikami moci a ako poznanie, ktoré v rámci diskurzu vzniká dopadá / ovplyvňuje subjekty' [Sedláková, 2014: 426 - 467].

Dnešnej dobe kontrolovať diskurz znamená kontrolovať jeho hlavné zdroje – médiá, sociálne médiá, verejnú a politickú debatu a tak ďalej. Keď sa teda snažíme zadefinovať kľúčové črty, ktoré umožňujú spoločenskú manipuláciu, možnosť kontrolovať hlavné kanále diskurzu je základnou podmienkou pre širšiu schopnosť manipulovať spoločnosťou. Podľa Van Dijka, kontrola a manipulácia verejného diskurzu zároveň umožňuje reprodukciu moci, pretože čím väčšia je kontrola kanálov diskurzu, tým je väčší dosah a teda aj možnosť ovplyvňovať alebo manipulovať verejnosť. Nezávislosť médií sa tak stáva základnou podmienkou pre stabilnú demokratickú spoločnosť a prepojenie politického vplyvu a možnosti kontrolovať mediálny diskurz je v demokratickej spoločnosti krajne nežiaduce. Už v tomto momente je zjavná totalitná povaha manipulácie. Mocenské postavenie (možnosť ovplyvňovať alebo ovládať druhých) sa snažíme posilniť ďalším rozšírením možnosti ovládať. Moc sa postupne stále viac v tomto momente stáva sama sebe cieľom, čo znamená, že prirodzenou snahou manipulácie je ovládnuť spoločnosť v jej totalite. Na základe tejto analýzy si môžeme dovoliť predbežný súd, že manipulácia je fenomén zo svojej povahy nedemokratický a naopak tiež platí, že to je fenomén, ktorý je typicky totalitný.

Podľa Dijka, pokiaľ manipuláciu študujeme ako fenomén spoločenský (nie z hľadiska osobných medziľudských vzťahov) a chápeme ju ako nástroj neoprávnenej dominancie a zneužívania moci, je potrebné sa jej venovať na úrovni sociálnych skupín, inštitúcií a sektorov a nie epizodicky na základe „príbehu jednotlivca“. Zo spoločenského hľadiska má, podľa Dijka, význam opisovať manipuláciu, len v kontexte skupiny, ktorú sa snaží presadzovať. „V tomto kontexte Van Dijk chápe manipuláciu ako diskurzívnu formu reprodukcie moci elít, ktorá je proti záujmom dominovanej skupiny, výsledkom čoho je reprodukcia sociálnych nerovností“ [Dijk, 2006: 364]. Rozhodne to nie je vyčerpávajúce vymedzenie, minimálne úplne zanedbáva manipuláciu v osobnom živote a manipuláciu ako súčasť každodennej interakcie jednotlivcov.

2.1.2. Manipulácia a štruktúry krátko dobej pamäte

Je potrebné znovu pripomenúť, že keď hovoríme v tejto práci o manipulácii, tak hovoríme o manipulácii myslenia a teda vedomia, alebo v odbornejšom žargóne hovoríme

o manipulácii kognitívneho systému jednotlivca. Podľa Van Dijka, manipulovať myseľ znamená manipulovať ľudskými presvedčeniami ako sú napríklad vedomosti, viera, názory, postoje, či politické názory, ktoré do veľkej miery podmieňujú konanie jednotlivca. Snahou manipulácie je ovplyvniť tieto kognitívne štruktúry a tak dosiahnuť u obete manipulácie žiaduce správanie či konanie. Zase tu treba byť, podľa Van Dijka, opatrný a rozlišovať medzi legitímnym ovplyvňovaním kognitívnych štruktúr a nelegitímnym manipulovaním kognitívnymi štruktúrami. Výchova, či socializácia často ovplyvňuje kognitívne štruktúry a to dokonca bez vedomia ovplyvňovaného, ale i tak v tomto zmysle nehovoríme o manipulácii. Určujúci je zase moment mocenskej nerovnosti a snaha zneužiť možnosť ovplyvňovať druhého v prospech silnejšieho. V rámci tejto práce nebudeme riešiť manipuláciu v konkrétnych medziľudských vzťahoch, a nebude nás zaujímať ani manipulácia v rodine či v partnerských vzťahoch. Zaujíma nás ako spoločensko-mocenský fenomén v kontexte sociálnych skupín, sektorov, inštitúcií, predovšetkým v kontexte vládnutia.

Dorozumievanie sa je neustála interakcia, ktorá vytvára diskurz a jej nevyhnutnou súčasťou je neustále spracovávanie prijímaných podnetov a informácií. Podľa Van Dijka vďaka krátko-dobej pamäti sme schopný robiť rýchle operačné uzávery, odhady, dojmy na základe, ktorých konáme, pretože nie vždy máme kapacity na komplexnú analýzu. Je to de facto istá operačná kapacita, ktorá určuje momentálne správanie, rýchle utváranie základných názorov a podobne. Táto schopnosť však vychádza z hlbších kognitívnych štruktúr. Ide o rovnaký princíp ako sme v kapitole o hermeneutike opisovali s rozumením a pred-porozumením. Manipulácia tohto do veľkej miery automatizovaného spôsobu vyhodnocovania informácií je založená na manipulácii s bežnými každodennými vstupmi do vedomia. Automatizácia a zjednodušovanie sú do istej miery nevyhnutné, pretože pokiaľ by „rozumenie“ nemohlo byť intuitívne, ľudská myseľ by musela u každého rozhodnutia „zvedomiť“ jeho pôvod čo by viedlo k paralyzovaniu jedinca v neustálom rozhodovaní. Snahou manipulácie je zahltenie kognitívneho systému jednotlivca vnemami, ktoré upravujú jeho spôsob intuitívneho vytvárania názorov na sociálne situácie, ktoré jednotlivec nemá vo svojej kapacite analyzovať do hĺbky. Niekedy dokonca stačí schválne prezentovanie problému veľmi komplikovaným spôsobom, ktorý zakrýva skutočný stav vecí.

Na ilustráciu chcem spomenúť konkrétny prípad, ktorý opisuje Noah Chomsky v dokumentárnom filme *Peace, Propaganda & the Promised Land* [Ratzkoff, 2004]. Chomsky rozoberá spôsob komunikácie izraelsko-palestínskeho konfliktu americkými

médiami. Chomsky k záverom dospel na základe porovnania spôsobu pokrytia konfliktu európskych a amerických hlavných televíznych staníc. V amerických televíziách ako napríklad Fox News, zobrazuje televízia nepokoje v pásme Gazy ako vzburu nespokojnej menšiny proti domácomu štátu, pričom ich neraz spája s terorizmom a s náboženskou neznášanlivosťou. Pásma Gazy je však i podľa medzinárodného práva nelegitímne okupované územie, preto by média mali konflikty logicky opisovať ako nespokojnosť domáceho obyvateľstva s okupáciou, vysídľovaním a zachádzaním zo strany okupantov. Výsledkom je, že diváci v Amerike sú denno-denne vystavovaní manipulatívne spravodajstvu, ktoré špecifickým jazykom a spôsobom zobrazovania významovo prepája náboženské nepokoje, terorizmus a sociálne a politické nepokoje. Zjednodušene, z tých Palestínčanov, ktorý bojujú proti násilnému vysídľovaniu, robia teroristov a fanatikov. Americké média tak drobnými každodennými správami tlačia svojich k divákov k myšlienkovvej rovnici moslim = terorista. Média takto cielene utvárajú štruktúry krátkodobej pamäte, kde táto skratka sa stáva u mnohých divákov de facto reflexom.

2.1.3. Mentálne modely, štruktúry dlhodobej pamäte

Podľa Van Dijka, sú však ešte dôležitejšie procesy, ktoré ovplyvňujú dlhodobú pamäť. Manipulovanie s vedomosťami, postojmi a ideológiami poskytuje oveľa stabilnejšie a dlhodobejšie výsledky. Postoj, názor je mentálny model, ktorý nie je len dôsledkom intuitívneho rozumenia, ale jedinec má k nemu istý vzťah a jeho prijatie do istej miery vnútorne reflektuje. Tento mentálny model, ktorý stojí „pred“, konkrétnym postojom, či názorom alebo vierou, má ďaleko zložitejšie štruktúry a obsahuje oveľa viac zvedomených i nevedomých vstupov. Podľa Van Dijka je v mentálnych modeloch silný prvok epizodických spomienok z osobného života, ktoré spoluvytvárajú mentálne modely so silným vplyvom na spôsob nazerania na sociálnu realitu. Zaujať postoj k politike, či názory na rôzne spoločenské otázky znamená vytvoriť špecifický mentálny model, ktorý už implicitne v sebe obsahuje epizodické modely z osobného života, nadobudnuté vedomosti, ale aj prvky rozumenia vychádzajúce z krátkodobej pamäti, i vedomosti a skúsenosti, ktoré jedinec získa počas života. Práve v týchto mentálnych modeloch je zakódovaný náš budúci postoj k ideológiám, novým politikám, zmenám v spoločnosti atď. a je to práve ich utváranie, ktoré pomocou manipulácie je možné ovládnuť a premeniť pre mocenské potreby silnejšieho.

Van Dijk zdôrazňuje, že aj keď sú mentálne modely špecifické pre každé individuum, ich súčasťou sú aj presvedčenia a znalosti, ktoré sú zdieľané v rámci širšej spoločnosti. Časti týchto mentálnych modelov sú zdieľané a tvoria istý základ vzájomného porozumenia, ale mentálny model ako taký je vždy unikátny a definuje naše chápanie sociálnych situácií. Van Dijk, tiež pripomína, že netreba zabudnúť, že nikdy nekončiacim prílevom nových stimulov podliehajú tieto mentálne modely neustálym zmenám. Podľa Van Dijka je účelom manipulácie formovanie a aktivovanie mentálnych modelov na účely manipulujúceho. Je to útok na schopnosť jednotlivca kriticky alebo aspoň nezávisle si utvárať vlastné postoje a názory. Ako príklad manipulácie mentálnych modelov, vďaka ovplyvneniu epizodických štruktúr dlhodobej pamäte jednotlivca, uvádza Van Dijk, možnosť vzbudiť v obeti falošný pocit viny. To znamená snažiť sa vložiť do epizodických príbehov jednotlivcov pocit spoluviny. Ide o vytvorenie sociálnych podmienok, v ktorých je jednotlivec tlačenejší podieľať sa na niečom, čo je proti základným sociálnym normám.

Ďalším spôsobom ako manipulovať štruktúrami dlhodobej pamäte, alebo, inými slovami, mentálnymi modelmi pamäte, je podľa Van Dijka, možnosť ovplyvňovať obecnějšíe a abstraktnejšie postoje, znalosti a presvedčenia, ktoré sa spoločensky zdieľajú a tvoria základ pre navigovanie v spoločnosti. Zase narážame na problematiku univerzálií, ako sme ju už riešili v rámci kapitoly o hermeneutike. Pokiaľ sa zaoberáme manipuláciou ako spoločenským fenoménom, musíme pracovať s istou formou univerzality, ktorá umožňuje vypovedať zmysluplne o spoločnosti ako celku. Nemyslíme tým univerzálie ako nemenné súcna. Keď tu hovorím o univerzalite, myslíme kultúrne zdieľané znalosti, hodnoty, či postoje, ktoré dotvárajú neustále sa meniace mentálne modely, čím sú tiež vystavené neustálej zmene, ktoré umožňujú navigovať (dorozumievať sa s ostatnými) v sieti sociálnych vzťahov, a ktoré sú kľúčové pre vytváranie kultúry ako *modus vivendi* ľudstva. Táto univerzalita sa skrýva práve v ideológiách, náboženstvách, či iných kultúrne zdieľaných hodnotách a postojoch. Podľa Van Dijka práve tieto sociálne zdieľané presvedčenia a postoje vykazujú najvyšší stupeň stability a nemožno ich meniť zo dňa na deň, pričom zároveň platí, že zasahujú celé sociálne skupiny [Dijk, 2006: 369]. Jednoducho rôzne sociálne situácie sú rôzne vnímané, podľa príslušnosti k sociálnej skupine. Zároveň však platí aj to, že sú podobne vnímané vnútri skupiny (napr. katolíci a neveriaci, socialisti a neoliberali atď.). Vďaka istému typu utvárania mentálnych modelov sa názorovo k niečomu viac blížime alebo sa s konkrétnou skupinou dokonca identifikujeme, a to do veľkej miery bude určovať naše postoje k udalostiam v spoločnosti okolo nás a následne naše konanie. Samotná názorová podobnosť alebo dokonca priamo

identifikácia s konkrétnou sociálnou skupinou ešte neznamená, že sa jednotlivec stal obeťou manipulácie. Avšak konkrétne sociálne skupiny (akéhokoľvek typu) nabádajú ku konkrétnemu spôsobu navigovania v sociálnej realite. V snahe manipulovať sociálnymi skupinami je zakódovaná snaha zneužiť ich spôsoby navigovania v sociálnej realite pre vlastné mocenské účely.

Pri manipulácii je podľa Van Dijka najdôležitejšie, akým spôsobom ovplyvňuje vnímanie sociálnych prejavov, tak ako ich vnímajú celé skupiny, a nie len ako ich špecificky vnímajú jednotlivci. Podľa Van Dijka je v tomto zmysle manipulácia diskurzívna praktika, ktorá zahŕňa aj kognitívnu aj sociálnu dimenziu.

Jednou z kľúčových stratégií manipulácie je podľa Van Dijka generalizácia. Snahou je zovšeobecniť skúsenosť z konkrétneho príkladu, situácie, ktorá mala dopad na vnímanie ľudí, do bežnej vedomosti, či postoja. Takáto skúsenosť sa dokonca môže stať fundamentom konkrétnej ideológie. Van Dijk uvádza ako „notorický“ príklad udalosti 9.11. v New Yorku a ich spôsob uchopenia americkými politikmi. Politici s terorizmu urobili univerzálneho / všeobecného strašiaka, ktorý sídli v arabskom svete. Takto manipulatívne poňatý diskurz legitimizuje napríklad výdavky na zbrojenie a odsúva do pozadia systémové riešenia sociálnych problémov, pre ktoré verejní predstavitelia dlhodobo nevedia nájsť funkčné riešenia. O ďaleko neľudskejšom využití manipulácie hovorí Zygmunt Bauman, keď opisuje proces postupného prerodu vnímania Židov nemeckou spoločnosťou zo „skutočného žida“ na „teoretického žida“ [Bauman, 2002a]. Generalizácia je v týchto procesoch prepojená s podporovaním veľmi neurčitého pocitu strachu. Či už ide o demonizovanie Židov, Moslimov, sovietskych, či Američanov, snahou je, aby sa tieto skupiny stali zosobením neurčitého strachu a obavy.

Strach pri tom môže mať u jednotlivca racionálny základ – v neustále sa meniacej spoločnosti s historickou pamäťou plnou spoločenských kolapsov sa jednotlivci i skupiny oprávnené obávajú, či spoločnosť bude schopná v turbulentných dobách zabezpečiť im a ich blízkym základné potreby, stabilitu a istoty. Pokiaľ nie sú verejné inštitúcie dlhodobo schopné nachádzať riešenia štrukturálnych a sociálnych problémov, verejnosť stráca dôveru v inštitúcie i v systémové reformy. V tejto strate dôvery je zakorenený moment strachu, bezmocnosti a samoty. Človek bez fungujúcej inštitúcie zostáva sám, vystavený napospas, a zvyšuje sa v ňom pocit úzkosti. Pre politikov alebo populistov bažiacich po moci sa naskytuje príležitosť generalizovať všetky tieto neistoty a to do konkrétnej skupiny – Moslimov, Židov, utečencov, Cigánov atď. Konkrétna skupina sa takto stáva nositeľom týchto neistôt. Jadro týchto neistôt je pritom úplne inde, ale ich skutočná povaha

nevyhovuje mocenským ambíciám vládnucej skupiny alebo skupiny s ambíciou vládnuť, pretože pre ne nemajú riešenia, a tak sa snažia prísť s ľahšie uchopiteľnejším vysvetlením pre problémy, čo v praxi znamená zo všetkého obviniť konkrétnu skupinu. Manipulácia je teda úzko prepojená s otázkou vládnutia. Je to nástroj vládnutia, pričom ho však z vládnutia zaujíma, len jeden aspekt a to je vládnutie samo. Systémové problémy, ktoré má vládnutie riešiť, a vôbec poňatie dobrého vládnutia ako služby občanom, je v tomto zmysle úplne popreté.

V tomto kontexte by som rád pripomenul Milana Šimečku a jeho knihu esejí *Kruhová obrana*. Šimečka v knižke rozlišuje dva kontexty v ktorých jednotlivec prežíva svoj život, alebo ako by povedal Šimečka, svoju skutočnosť. Podľa Šimečku, každý žijeme zároveň veľké dejiny a malé dejiny. Veľké dejiny sú dejinami spoločnosti a malé dejiny sú naše osobné dejiny, príbehy. Obe sú nevyhnutne prepojené a vzájomne sa utvárajú. V zdravej spoločnosti v oboch týchto dejinách má jednotlivec možnosť vystupovať ako slobodný subjekt. V spoločnosti, ktorá si nárokuje ovládnuť kritické schopnosti jedinca, je jednotlivec tlačенý stať sa predovšetkým v rámci veľkých dejín, ale čím viac sa spoločnosť mocensky orientuje na upevňovanie moci malej skupiny, tým viac aj v malých dejinách, objektom dejín bez možnosti projektovať svoju skutočnosť. V tomto kontexte je manipulácia útokom na dejinnú subjektivitu jednotlivca.

2.2. Rozlíšenie pevnej a tekutej modernity – podľa Baumana

Vzhľadom na to, že táto práca je postavená na metóde komparácie prvkov manipulácie v dvoch obdobiach, je potrebné si tieto obdobia vymedziť, konkrétne konceptualizovať, a vysvetliť, v čom sú odlišné a v čom sú si podobné. Ako základný rámec rozlíšenia som si vybral Baumanov koncept pevnej a tekutej modernosti. Naše životy sa zásadne odlišne utvárajú v tekutej a pevnej modernosti a teda spôsob, akým utvárame naše malé i veľké dejiny sa radikálne zmenil. Bauman na začiatku tento rozdiel popisuje obrazne a veľmi intuitívne: „Zdá sa „těžká“ (nikoli „lehká“ jako současná modernost), nebo lépe řečeno „pevná“ (nikoli „tekutá“, „kapalná“ či „zkapalněna“), zhuštěná (nikoli difúzní či „kapilární“) a a konečně systémová (nikoli podobná síti)“ [Bauman, 2002b: 45].

Rozlíšenie týchto dvoch období Bauman rozvíja na základe rozlíšenia spôsobov kritického myslenia typického pre obe obdobia, ktoré považuje za kľúčový kvalitatívny

rozdiel medzi oboma obdobiami dobre demonštrujúci ich rozdielnosť. Manipuláciu sme vyššie vymedzili, zjednodušene, okrem iného ako mocenský útok na kritické schopnosti jednotlivca a preto je Baumanova konceptualizácia pevnej a tekutej modernosti, ktorá vychádza z rozdielneho vzťahu týchto dvoch spoločností ku kritike spoločnosti pre túto prácu ideálna.

Podľa Baumana spoločnosť tekutej modernosti dala spoločenskej kritike nový zmysel. Tekutá spoločnosť necháva, na rozdiel od pevnej spoločnosti, kritike istý priestor, ale sa stáva voči tejto kritike imúnnou. Vzhľadom na povahu tekutosti naša kritika spoločnosti zostáva impotentná, pretože nie je schopná prisudzovať zodpovednosť za konkrétne činy a už vôbec nie je schopná opisovať mechanizmy, ktoré spôsobujú, že konáme konkrétnym spôsobom. Konanie a jeho príčiny a dôsledky sú si v dnešnej dobe odcudzenejšie než kedykoľvek predtým. *„J sme možná víc „kriticky predisponovaní“, mnohem troufalejší a nekompromisnější ve své kritičnosti, než dokázali být ve svém každodenním životě naši předkové, ale naše kritika je tak říkajíc „bezzubá“, není s to ovlivnit program stanovený pro naše „životně-politické“ volby“* [Bauman, 2002b: 42]. Kritika spoločnosti v dnešnej dobe má, podľa Baumana, podobu „spotrebiteľskej kritiky“ – nespochybňuje dôvody vedúce ku konkrétnemu usporiadaniu spoločnosti a už vôbec nie autoritu držiteľa moci, ale rieši iba kvalitu služieb, ktoré sú nám ako „zákazníkom“ poskytované.

Na rozdiel od tekutej modernity vychádza spoločnosť pevnej modernity a jej kritická teória z obdobia, ktoré podľa Baumana, bolo posadnuté „řádem“³. Spoločenská kritika ako taká predstavovala snahu o dovŕšenie emancipácie. Išlo o kritiku konkrétneho systému noriem, zvykov a rôznych spôsobov ich inštitucionalizácie. Podľa Baumana bola pevná modernosť proti akejkoľvek náhodilosti, rozmanitosti, či spontánnosti, a teda vždy silno inklinovala k totalitarizmu. Ideálom tejto modernity boli uniformita a strojovosť. Bol v tom zakódovaný imperatív efektivity, ktorý sa dosahoval poslušnosťou a systematickosťou. Bauman spomína ako symboly doby fordovskú továreň či hladko fungujúcu byrokráciu, a ako architektonický ideál dokonalé panoptikum. Podľa Baumana, snahou klasickej kritической teórie v pevnej modernosti bola snaha ubrániť, obhájiť nezávislosť, slobodu voľby, sebarealizácie a rozmanitosť ako základné črty kultúry. V tomto zmysle predstavuje klasickej kritической teórie snahu o vymedzenie sa voči spoločenskej manipulácii, ktorá na tieto hodnoty siaha pre mocenské potreby jednotlivcov, pričom ale

³ Používam vedome české slovo, pretože v slovenčine nie je pre slovo „řád“ presný preklad

chápe túto manipuláciu ako produkt špecifického spoločenského usporiadania, ako produkt rádu. Poraziť tento rád znamenalo oslobodiť človeka od spoločnosti, rutiny, či akejkol'vek rovnakosti a teda od manipulácie, ktorá predstavovala základný nástroj vládnutia rádu.

Bauman tvrdí, že oba druhy modernity, tekutá aj pevná, majú spoločný aspekt, ktorý ich robí oba súčasťou modernity. Dnešná spoločnosť rovnako ako spoločnosť pevnej modernity je závislá na raste a neustálej modernizácii a má neustálu potrebu meniť staré za nové. Obe sú to spoločnosti, ktorých základnou črtou je, že sú neustále v pohybe. Avšak Bauman charakterizuje aj dve rysy, ktoré tekutú a pevnú modernitu odlišujú. Prvým rysom je strata ilúzie, že nás čaká dokonalá budúcnosť alebo aspoň večný stav stability. V tejto budúcnosti už bude všetko objavené, vysvetlené a doba nevedomosti a náhodilosti skončí. Táto viera, ktorá bola základom totalitarizmu, sa v tekutej spoločnosti celkom vyčerpala.

Druhým rozdielom, ktorý Bauman charakterizuje, je deregulácia a privatizácia úloh a povinností modernizácie. Dnes už nie je hlavný dôraz na zlepšovanie a modernizáciu štátu a legislatívneho rámca, ale dôraz je kladený na seba-uplatnenie jednotlivca. Podľa Baumana to symbolizuje odklon spoločnosti od hľadania *spravodlivej spoločnosti* k zameraniu sa na ľudské práva, ktoré vyzdvihujú právo každého jednotlivca na vlastnú cestu. Povinnosť a zodpovednosť za modernizáciu a rozvoj je rozložená medzi množstvo aktérov. Ťažisko modernosti, v zmysle tá sila, ktorá utvárala spoločnosť, už neleží pri vrchole moci ako v pevnej modernosti, ale je rozdistribuovaná medzi množstvo aktérov a každý z nich nesie zodpovednosť za seba samého. Bauman cituje Thatcherovú, ktorá vyhlásila: „*Nic takového jako společnosti neexistuje*“ [Bauman, 2002b: 52]. Už neexistuje univerzálny nositeľ zodpovednosti, nie je konkrétny veľký brat, ale je zástup novo vznikajúcich veľkých bratov. Zodpovednosť za naše životy a konanie nesieme sami. Ich vývoj však často krát zostáva mimo našich možností.

Snáď najklasickejším dielom, ktoré vykresľuje obavy typické pre obdobie pevnej modernosti, je dystópia Georga Orwella *1984* [Orwell, 1991]. Podľa Baumana v reálnom roku 1984 už o Orwellov román veľký záujem v spoločnosti nebol. Obavy, ktoré Orwell opisoval v osemdesiatych rokoch nehýbali západnou spoločnosťou, pretože už nezrkadlili spoločensky zdieľané úzkosti. Avšak, Bauman poznamenáva, že bolo predčasné vyhlasovať koniec modernosti, či dokonca koniec dejín. Je symbolické, že v tom istom roku ako Bauman zomrel, sa George Orwell stal najlepšie predávanou knižkou na predajnom portáli amazon.com, „zhodou okolností“ hneď po inaugurácii nového amerického prezidenta Donalda Trumpa. Je odrazom pochopenia spoločnosti, že dejiny ešte neskončili – na čo Bauman upozorňoval už v osemdesiatych rokoch. Dokonca je odrazom aj to, že

časť spoločnosti vďaka vývoju v poslednom období cíti, že nielenže dejiny ešte neskončili, ale že dnešná doba v sebe, tak ako doba pevnej modernity (orwellovská), skrýva dystopický potenciál. Je to ten potenciál, ktorý sa v pevnej modernite uskutočnil v koncentrákoch a gulagoch. V dnešnej dobe je dystopický potenciál „genetický kód“ stále modernej spoločnosti, ktorý sa môže a nemusí aktivovať. Dystópia ako, žáner je užitočná práve v tom, že varuje spoločnosť pred týmto génom.

2.3. Medzi demokraciou a totalitarizmom

Cieľom knižky G. Sartoriho *Teória demokracie* [Sartori, 1993] je čo najpresnejšie opísať a vymedziť pojem demokracie. Ako jednu z metód, ktorá pomáha priblížiť sa konkrétnemu vymedzeniu pojmu, spomína Sartori definovanie *a contrario*, teda na základe protikladu. Opak znamená v tomto zmysle, že si pojmy navzájom protirečia, nestačí aby boli iba protikladné, ale sa musia navzájom vylučovať. Sartori tento prístup zhrňuje v otázke: Čo je a čo nie je demokracia? Zároveň, ale pripúšťa, že v takto postavenej otázke strácame istú analytickú jemnosť a preto je potrebné ju zároveň dopĺňovať otázkou do akej miery je politické zriadenie demokratické? Naznačím tu dopredu bez ďalšieho vysvetlenia a vzhľadom k tomu, že to je už v nadpise, to asi nie je veľké prekvapenie, že Sartori dospel k názoru, že opakom demokracie je totalitarizmus. Pretože je moja práca postavená na porovnávaní manipulácie v extrémnych podmienkach totality a v dnešnej západnej viac menej demokratickej spoločnosti je potrebné si tieto kontexty vymedziť.

Sartori opisuje vedeckú debatu o pojme totalitarizmus, ktorá sa viedla v akademických kruhoch v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch. Jej hlavnými aktérmi boli C.J. Friedrich, či E.H. Carr, ktorí nadväzovali predovšetkým na Hannah Arendtovú a jej už spomínané dielo *Pôvod totalitarizmu*. Ťažisko debaty bolo okolo otázok, či je totalitarizmus pojem dobovo univerzálny alebo je to moderný vynález, a či opisuje nový typ zriadenia alebo vlastnosť akéhokoľvek politického zriadenia. Aj keď Sartori priznáva, že napríklad aj diokleciánovská tyrania mohla vykazovať totalitné črty, nie sú to, podľa neho, samotné črty, čo určujú totalitnú povahu zriadenia, ale ich synergia. Jednou z rozhodujúcich črt, ktorá dotvára túto synergiu, je podľa Sartoriho, totálny celospoločenský dosah moci, ktorý umožnili až moderné technológie. Podľa Sartoriho je teda totalitarizmus fenomén výsostne moderný. Vďaka dosahu je možné politiku ideologizovať. „*Súčasný, ústredný aspekt modernosti totalitarizmu spočíva v ideologizácii politiky*“ [Sartori, 1993: 199]. Sartori chápe ideológiu ako všeobjímajúce politické náboženstvo. Snahou tohto

moderného náboženstva však nie je fanatizácia každého jednotlivca, ale indoktrinácia konkrétneho chápania sveta do myslenia každého jednotlivca. Dosah, ktorý umožňujú moderné technológie, je pre šírenie politického náboženstva nevyhnutnou podmienkou. V tom práve spočíva „totalitnosť“ politiky a kvalitatívny rozdiel oproti napríklad diktatúram. „V takom prípade je hlavnou, určujúcou charakteristickou vlastnosťou totalitnej politiky jej totálny prienik a rozšírenie“ [Sartori, 1993: 204].

Typickou snahou totalitarizmu je deštrukcia všetkého autonómneho, spontánneho, nezávislého a rozmanitého. Túto svoju ambíciu totalitarizmus nemusí nevyhnutne dosahovať väčším donucovaním, ale pre totalitarizmus je kľúčový dosah. Totálny dosah je to čo robí totalitarizmus javom výsostne moderným. „Pamätajte si, že totalitarizmus neznamena sémanticky myšlienku väčšieho donucovania ale väčšieho dosahu“ [Sartori, 1993: 203]. V tomto výroku, slovom dosah, Sartori jednoznačne opisuje manipuláciu ako určujúcu črtu totalitného vládnutia, pričom ale výberom slova dáva dôraz na to, že ide o snahu zasiahnuť celú spoločnosť a totálne ju ovládnuť, čiže hovorí o manipulácii typickej pre totalitu. Jej totálnosť je podmienená uzavretým štátom. Spoločenská manipulácia je aj u Sartoriho chápaná ako nástroj vládnutia, zneužitý na konkrétne mocenské potreby.

Takto naznačené chápanie pojmu totalitarizmus Sartori nazýva ideálnym typom. Keďže hovoríme o vlastnostiach, ale neurčujeme ich mieru výskytu v konkrétnom priestore a čase, tak ich chápeme vždy absolútne. Ak hovoríme napríklad o dosahu, tak vieme, že kľúčová je miera dosahu. Ten ale teraz nekvantifikujeme, ale hovoríme o ňom tak, akoby mal totálny prienik, čo však v sociálnej realite nikdy nemá. Vraciame sa k otázke miery ako sme si ju spomínali na začiatku. Žiadny totalitárny režim nie je dokonalý, ale sa iba viac alebo menej približuje ideálnemu typu. Ideálny typ je totalitná spoločnosť, kde ovládnutie dosiahlo plného spoločenského prieniku a spoločnosť a všetci jednotlivci vnímajú svet bez výnimiek rovnako ako suverén. Takáto totalita nie je v reálnej spoločnosti možná, ale pomáha nám vymedziť kontinuum. Ideálna totalita teda stojí na konci kontinua, Sartori to nazýva *pólový typ*. Opačným pólom tohto kontinua je demokracia, ktorá tiež nie je uskutočniteľná v podobe ideálneho typu. V tomto zmysle nehovoríme zriadení, ale o vlastnosti, pozícii na pólovom kontinuu, o miere demokratickosti a totalitnosti. Napríklad zastupiteľská demokracia môže vykazovať množstvo totalitných prvkov a naopak totalitárny režim môže mať mnoho demokratických prvkov. Pretože, ako zdôrazňuje Sartori, nie vlastnosti samej osebe robia režim totalitným alebo demokratickým, ale to, čo vytvára podstatu, či povahu zriadenia, je ich vzájomná synergia.

Ideálny typ bude mať všetky tieto vlastnosti v najvyššom bode dokonalosti. Mojou úlohou v tejto práci nie je vymedziť všetky tieto vlastnosti, čo samozrejme ani nie je možné, keďže ich zoznam je historickým vývojom neustále premenlivý. Avšak môžeme pre vytvorenie obrazu spomenúť 6 základných vlastností totalitarizmu, ktoré spomína Sartori, keď cituje Fridricha: A oficiálna ideológia, B jedna masová strana riadená oligarchiou, C vládny monopol ozbrojených síl, D vládny monopol masmédií, E systém policajného teroru, F centrálne riadená ekonomika. Tento zoznam nie je vyčerpávajúci, ale je to synergia práve týchto a ďalších vlastností, ktorá robí režim totalitným.

Miera využívania manipulácie v rámci vládnutia, by sa tiež dala definovať ako kľúčová vlastnosť, ktorá určuje pozíciu zriadenia na kontinuu, aj keď mnoho z aspektov z nej je prítomných aj v hornom vymenovaní. Takto formulovaná má vysokú výpovednú hodnotu o kvalite demokracie a približovaniu sa k totalite. I pri nej však platí princíp, že totalitu môže zakladať len spoločne s ostatnými vlastnosťami. Aj keď intuitívne cítime, napríklad v dnešnej Amerike, veľkú mieru manipulácie s jednotlivcami i so spoločnosťou nedá sa povedať, že USA je totalitný štát, pretože predsa len možnosť B, či D nie sú naplnené, ale napríklad pri možnosti D už má aj USA totalizujúce tendencie. Avšak, ako upozorňuje Sartori, hodiť diktátorské režimy (napríklad Franca a Salazara) a nacizmus a stalinizmus a už ani nehovoriac o poškodenej demokracii v USA do jedného vreca a všetky ich zhodne označiť ako totalitné režimy, je nebezpečná strata analytického rozlišovania.

Sartori sa detailnejšie zaoberá otázkou, prečo sa autoritárstvo nedá považovať za opak demokracie. Spomína, že slovo autorita ešte pár desaťročí dozadu nemalo negatívnu konotáciu. Naopak bolo to slovo, ktoré vzbudzovalo úctu a dôveru. Zmenili to predovšetkým dve svetové vojny. Dnes slovo autorita implikuje najčastejšie zneužitie moci, čo v minulosti neimplikovalo. Tradične v politickej teórii slúžil pojem autorita nato, aby prepájal moc a legitimitu moci. Jeho vývojom sa však toto prepojenie postupne vytrácalo, tým pádom sme, podľa Sartoriho, stratili zo zreteľa, ako a prečo autorita prispieva k chápaniu politiky. Sartori tvrdí, že autorita legitimizuje moc tým, že ju ľudia uznávajú a rešpektujú. Donucovanie, tak je podľa Sartoriho, prejavom nedostatku autority. Demokracia tak podľa neho dokonca vyžaduje moc podporenú autoritou, a platí tým pádom veta, že kríza demokracie je krízou autority. Autoritárstvo je fašistický vynález, ktorého snahou je prepojiť pozitívne asociácie autority s osobou diktátora, ktorý ale moc vynucuje, čím paradoxne skutočnú autoritu popiera. Pričom kľúčové pre definovanie opaku demokracie je určenie kedy je autorita legítimná a kedy legítimnou byť prestáva. V tom zmysle sa podľa Sartoriho pracovať s pojmom autorita nedá ako s niečím čo vytvára

protiklad, a preto nepovažuje autoritárstvo ako vhodné na definovanie demokracie. Pretože, aby som to zhrnul, ich rozdielnosť definuje ich vzťah k autorite, ktorý ale nie je použiteľný pre definovanie *a contrario*.

3. Cesta totalitarizmu k totálnemu ovládnutiu jedinca u Hannah Arendtovej

Aby bolo jasné, prečo hlavnú časť práce začínam komplexným opisom toho, ako sa utvára totalitný štát, je potrebné zdôrazniť, čo je cieľom totalitarizmu. Ako to vychádza či už z Sartoriho chápania totalitarizmu alebo ako nám to bude evidentné s analýzy Arendtovej chápania, ktorá nasleduje, hlavnou snahou totalitarizmu je neobmedzená moc, ktorá vychádza z ovládnutia každého jedinca. Pri tom ovládnutie jedinca je myslené ako indoktrinácia konkrétneho pohľadu na svet, ktorý preferuje mocenské potreby či ambície manipulátora. Ovládnutie jedinca v kontexte mojej práce je potrebné chápať ako dôsledok procesov spoločenskej manipulácie. Opisovanie snahy totalitarizmu ovládnuť každého jedinca teda znamená vlastne opisovať manipuláciu ako základný nástroj vládnutia totalitarizmu. Dovoľm si citovať M. Šimečku: *„Takové násilí možná ani přesně neví, proč se vše děje, tuší však instinktivně, že když v lidech umlčíme nezávislé myšlení a ponížíme je tak, že se začnou stydět sami před sebou, jsou poslušní jak beránci a dobře se jim vládne“* [Šimečka, 1991: 253]. Neobmedzené vládnutie nad podmanenou populáciou je konečným cieľom totalitarizmu.

3.1. Totalitné organizovanie más a atomizácia spoločnosti

Arendtová začína svoju analýzu pôvodu totalitarizmu analýzou podmienok, ktoré musia byť splnené, aby sa totalitné hnutie v spoločnosti dostalo k moci. Základnou podmienkou je podľa nej schopnosť indiferentných más sa politicky organizovať. Ich indiferentnosť spočíva v tom, že jedincov tvoriacich masu nespája nijaký špecifický záujem a nie sú reprezentanti žiadnej konkrétnej skupiny, no zároveň spoločne tvoria rozhodujúce teleso v spoločnosti. Spoločným znakom vzostupu nacizmu a komunizmu bola orientácia práve na týchto ľudí, o ktorých nikto iný v tej dobe nemal záujem, pretože, ako hovorí Arendtová, ich považovali za príliš apatických alebo hlúpych. Aktivizovanie ľudí, ktorý sa predtým o politiku nezaujímal, totalitnými hnutiami umožnilo úplne ignorovať argumenty politických oponentov a využívať nové radikálnejšie nástroje propagandy. *„Totalitní hnutí ukázala, že většinu v zemi s demokratickou vládou mohou tvořit politicky neutrální a indiferentní masy, že tedy demokracie může fungovat podle pravidel, k nimž se aktivně hlásí pouze menšina“* [Arendtová, 1996: 438]. Takáto vláda je podmienená apatiou väčšiny spoločnosti a práve o túto zabudnutú časť spoločnosti sa

totalitné hnutia pri svojom vzostupe hlásili. Stavali sa do role nepriateľa stranického systému a práve ich anti-systémovosť im získavala prívržencov. Demokratický systém, ktorý zabúda, a zo svojho fungovania vynecháva, veľké časti spoločnosti sa tak stáva ďaleko náchylnejší k zneužitiu moci a k transformácii na totalitný typ vládnutia. Arendtová zdôrazňuje, že demokratické inštitúcie sú funkčné len v prostredí, kde sú občania zastupovaní konkrétnymi skupinami, ktoré utvárajú spoločenskopolitickú hierarchiu.

Podľa Arendtovej by ani Hitler, ani Stalin neboli schopní prežiť všetky vnútro politické súboje a zároveň udržovať pod totalitnou kontrolou celé impériá, pokiaľ by svoju moc nemohli opierať o dôveru masy. Nebezpečnou vlastnosťou masy je, že nielenže toleruje nepravosť na tých, ktorých vníma ako cudzích (to by nebolo nič výnimočné), ale dokonca jej vernosťou neotrasie, ani keď sa totalita obráti proti nim samým – či už hovoríme o vylučovaní / perzekúciách členov komunistickej strany na základe falošných obvinení, či evidentne falošných priznaní, ktoré poslali mnohých presvedčených straníkov do pracovných táborov a pod. Arendtová v tomto momente už opisuje jednoznačne obeť totalitnej manipulácie, ktoré neboli ochotné poprieť autoritu moci za žiadnych okolností. Otázka znie, čo drží jednotlivca pri príslušnosti, vernosti tejto mase / totalitnému hnutiu? Nie je to skupinová príslušnosť, ani osobné blaho. Mnohí sú presvedčení, že je to sila idey, avšak Arendtová upozorňuje, že v momente, kedy sa totalitné hnutie rozpadne, konkrétna forma fanatizmu skoro okamžite zaniká. Idealizmus je vnútorné presvedčenie, ktoré je aspoň čiastočne odôvodnené, a preto by aj jeho zánik musel byť čiastočne odôvodnený. Avšak, ako sme boli svedkami, po rozpade nacizmu, spoločnosť nebola prerastená týmto fanatickým idealizmom skrz na skrz – ten sa týkal iba malej skupiny, ale nie masy.

Podľa Arendtovej je to skôr apatia ako idealizmus, ktorej dôsledkom je strata záujmu o seba samého. Apatia má, podľa Arendtovej, svoj pôvod v postoji k životu, ktorý je výlučne zameraný na individuálny úspech v nemilosrdnom prostredí neustálej súťaže. Povinnosti občana sa stávajú čímisi druhoradým a sú vnímané ako strata času. Stranícky systém, ktorý fungoval pred nástupom Hitlera, mal v sebe zakorenený tento predpoklad. Zároveň tento systém prežil rozpad tried. Triedy vtedy predstavovali legitimitu politických strán. Bez týchto krehkých nitiek strany nemali o čo oprieť svoju moc. Kľúč a kríza legitimacy, do ktorej sa strany dostali, boli pre masu dôkazom, že anti-systémový naratív totalitných hnutí je pravdivý. V kontexte rozpadu triednej spoločnosti a všeobecnej sociálnej neistoty, ktorá v tej dobe prevládala v spoločnosti, spôsobil tento manipulatívny antisystémový naratív zmenu postoja apatickej masy nezapájať sa do verejného života. Tento zvrátený / perverzný moment pravdivosti bol pri manipulatívnom naratíve

totalitných hnutí rozhodujúci, pretože ich v očiach nás legitimizoval. Vznikla podľa Arendtovej „*hrůzná negativní solidarita*“, založená na neistote a bezvýhodiskovosti. Táto negatívna solidarita išla naprieč sociálnymi triedami a stala sa kľúčovým legitimizačným nástrojom totalitných hnutí. „*V atmosféře rozpadu třídní společnosti se zrodila psychologie evropského masového člověka*“ [Arendtová, 1996: 442]. Masovým javom sa stal pocit bezvýznamnosti, čo malo za následok. podľa Arendtovej, zníženie pudu sebazáchovy a strata záujmu o vlastné blaho. Je zaužívaným omylom myslieť si, že sa tento jav týka predovšetkým nižších spoločenských vrstiev. Arendtová tvrdí, že intelektuáli a skupiny s väčším spoločenským kreditom rovnako podliehali čaru masových hnutí. Na počiatkoch masových hnutí, podľa Arendtovej, prichádza k zvláštnemu spojeniu luzy a elity, ktorá je fascinovaná novou mocou a energiou, ktorú nová masa prináša, a ktorá túži túto energiu riadiť.

Podľa Arendtovej masy vznikli z fragmentov atomizovanej spoločnosti. Osamelosť jednotlivca v takto utvárajúcej spoločnosti bola zmiernovaná príslušenstvom k hnutiu. Hlavným znakom masy sa stali osamelosť a nedostatok sociálnych vzťahov. Tento pocit úzkosti a osamelosti zakladá vnímanie sveta, ktoré je náchylnejšie na manipulovanie demagógmi. Jediniec, ktorý hľadá únik od osamotenía, je ochotný vzdať sa kvôli pocitu slobody. Fromm v tomto zmysle hovorí mechanizmoch úniku. Demagóg, ako subjekt manipulácie, pracuje často práve s týmito základnými túžbami človeka, pričom poskytuje fiktívne riešenia, ktoré v jedincovi len ďalej podporujú neurotický pocit úzkosti. Fixácia jedinca na tieto ponúkané riešenia prospieva mocenským ambíciám demagóga.

Stalin postupne vytváral atomizovanú spoločnosť veľmi dôslednými čistkami, ktoré prebiehali naprieč spoločnosťou, od roľníkov cez robotníkov či byrokráciu... (mohol si to dovoliť vďaka populačným možnostiam ZSSR) Súčasťou čistiek bol aj útok na rodinné a medziľudské vzťahy. Atmosféra donášania a nedôvery hlboko narušila vzťahy medzi blízkymi. V takto utvárajúcej spoločnosti sú narušené vzťahy jedinca s inštitúciami, ale aj jeho vzťahy v rámci sociálnych skupín či širšom spoločenstve, a najmä jeho vzťahy s rodinou a blízkymi. „*V momentě, kdy byl někdo obžalován, bylo vždy možné pomocí prosté, leč důmyslné formule „vinen spolčováním“ udělat z bývalých přátel nejhorší nepřátele, kteří proto, aby zachránili vlastní kůži, dobrovolně přispěchají s informacemi a udáními, aby tak podpořili fiktivní důkazy svědčící proti obžalovanému*“ [Arendtová, 1996: 451]. Udávanie sa stalo cestou ku kariérenému postupu a zároveň robilo z udavača komplica režimu, ktorý, ak nespochybnil režim a prijal jeho pohľad na svet, bol voči svojmu

blížnemu nevinný. Spochybnit' režim znamenalo spochybnit' svoju nevinu. Myslím, že nie je potrebné zdôrazňovať, že znovu opisujeme manipuláciu ako nástroj vládnutia.

Používaním týchto metód sa podľa Arendtovej podarilo Stalinovi vytvoriť tak atomizovanú spoločnosť, ktorá nemá v histórii precedens. Iba od takto opusteného, vystrašeného, jedinca, zožieraného pocitom viny, môže totalitné hnutie vyžadovať neobmedzenú a bezpodmienečnú lojalitu. Snahou totalitarizmu v tejto fáze je, podľa Arendtovej, snaha skončiť s autonómiou všetkých činností a vzťahov. Nič sa nesmelo robiť len pre vec samotnú. Mat' vzťah k čomukoľvek vytváral predpoklad nelójálnosti. Orwell v tomto zmysle hovorí o „thoughtcrime“ *„Tímto termínom vyjádřil naprosto přesně, oč v totalitních státech jde a oč vždy šlo. O zločin nezávislého, nepovoleného myšlení“* [Šimečka, 1991: 246]. Podľa Arendtovej za všetkou tou snahou a manipuláciou stojí ambícia totalitnej moci zorganizovať celé ľudstvo úplnej uniformite a predvídateľnosti. Arendtová zdôrazňuje, že na naplnenie tohto nespĺniteľného sna, je potrebné vytvoriť psychologický základ totalitného ovládania / manipulácie, ktorým je bezpodmienečná lojalnosť. Tá je možná len vtedy, keď sa z vernosti vytratí všetok obsah. Pre stalinizmus bolo typické, že cielene obsahovo vyprázdňoval marxizmus. Podľa Arendtovej, to dosahoval jeho neustálou reinterpretáciou.

Totalitarizmus pracne presadzuje toto obsahové vyprázdnenie v celej spoločnosti. Týka sa politiky, umenia, filozofie a akejkolvek obsahovej činnosti. Je to ideologicko-manipulatívny spôsob, ako odcudziť u jedinca príčinu a následok jeho konania. Napríklad úradník si musí zvyknúť vykonávať bezobsažnú činnosť a vnímať ju ako povinnosť. Dôsledky a dopady tejto činnosti neskúma a nespochybňuje, dokonca je táto činnosť cielene usporiadaná tak, aby o dopadoch ani nevedel. V podobných súvislostiach uvažuje aj Bauman, keď opisuje podmienky, ktoré umožnili holokaust. Strojovosť a mechanickosť procesov, ktoré prebiehali v koncentračných táboroch, mala za cieľ všetkým aktérom zabezpečiť morálne alibi. Obhajoba Eichmannna aj ďalších sa vždy opierala o to, že plnili rozkaz alebo mnohý sa obhajoval tým, že vlastne nikto poriadne nevedel, čo sa v táboroch deje. Presnejšie by možno bolo, že nechcel vedieť čo sa v táboroch deje.

Pri tomto procese je kľúčová rola vodcu, ktorý svojou všade prítomnosťou všetko konanie autorizuje a preberá zaňho zodpovednosť. Masa a vodca sa stávajú na sebe absolútne závislými. Masa legitimizuje moc vodcu a vodca mase poskytuje identitu a stelesňuje ju. Podľa Arendtovej sa stráca vzdialenosť medzi vládcom a ovládaným. Všetko, čo jedinec robí a čo si myslí, dáva do kontextu s vôľou vodcu, čo samozrejme zásadným spôsobom ovplyvňuje utváranie jeho mentálnych modelov na základe, ktorých koná.

Vládnutie pre totalitarizmus znamená ovládnutie jedinca zvnútra. Podľa Arendtovej, mu nestačí vládnutie iba vonkajšími prostriedkami. „*Jejich ideu ovládnutí nemůže nikdy realizovat pouhý aparát násilí, nýbrž jen hnutí, které je neustále udržováno v pohybu – trvalým procesem ovládnání každého jednotlivce v každé oblasti života*“ [Arendtová, 1996: 455]. Udržovanie spoločnosti v neustálom pohybe je fenomén príznačný pre modernitu, ktorý je kľúčový pri vytváraní atomizovanej masy.

3.3. Totalitná propaganda ako predvoj moci totalitarizmu

Propagandu využíva totalitná moc, podľa Arendtovej, predovšetkým v prostredí a v čase, kedy nemá neobmedzenú moc a kedy nemôže využívať ako hlavný nástroj vládnutia teror. Keď vďaka teroru totalitná vláda získa absolútnu moc, teror obmedzí a nahradí ho indoktrináciou. Propaganda sa podľa Arendtovej zameriava na tie zložky obyvateľstva, ktoré si chce totalitná moc podmaniť, ale pri tom na ne nemá vplyv. Arendtová ju konceptualizuje ako hlavný nástroj zahraničnej politiky alebo širšie ako nástroj styku z netotalitným svetom. Je možno na prvý pohľad prekvapujúce, že Arendtová neprisuduje propagande dôležitejšiu rolu, pri manipulácii / ovládaní, ale považuje za hlavný nástroj manipulácie indoktrináciu, pričom propaganda je iba akousi vstupnou bránou k nej. Pokiaľ je propaganda v rozpore s cieľmi indoktrinácie, tento nesúlad je vysvetľovaný ako geniálny taktický manéver vodcu. Indoktrinácia sa, podľa Arendtovej, na rozdiel od propagandy, s rastúcou mocou a rastúcim dosahom hnutia stupňuje. Arendtová dokladá, že v koncentračných táboroch bola akákoľvek propaganda dokonca zakázaná. Formou vlády nie je propaganda, ale teror, ktorý totalitná moc využíva na indoktrináciu svojho chápania sveta do každého jedinca. Indoktrináciu môžeme chápať rovnako ako manipuláciu: rovnako ide o prestavenie mentálnych modelov jedinca v prospech moci.

Teror v kombinácii s propagandou sa stal silným nástrojom získavania stúpenčov pri zavádzaní totalitných režimov hlavne v nacistickom Nemecku. Strach spojený s demonštráciou výhod, byť členom hnutia, pridávali hnutiam na atraktivite. Podľa Arendtovej išlo o propagáciu sily a nedotknuteľnosti. Hlavným manipulatívnym aspektom propagandy je podľa nej naznačovanie hrozného údely, ktorý čaká všetkých neverných. Totalitné hnutia vlastne formou proroctva oznamujú svoje zámery, čím získavajú odôvodnenie a ospravedlnenie pre decimovanie svojej opozície. Samotné zločiny sa tak v očiach manipulovaných stávajú potvrdením pravdivosti slov totalitných vodcov.

Manipulácia vždy pracuje s „momentom pravdy“ alebo s útržkom, ktorý buď sama potvrdí alebo inak prevráti v svoj prospech.

Arendtová porovnáva manipulatívnosť propagandy s manipulatívnosťou reklamy. Prichádza k záveru, že obe používajú podobný typ vedeckosti. Či reklama na mydlo, či propagandistické články a literatúra – všetky potrebujú niekoho o niečom presviedčať. Punc vedeckosti odôvodňuje a legitimizuje v očiach obete manipulácie postoj, či konanie, ktoré po nich subjekt manipulácie chce. Poskytujú tak obeti istý servis v tom zmysle, že im ponúknu možnosť udržať si vnútorne konzistentnosť názorov a poskytujú im odôvodnenie. Falošná vnútorná konzistentnosť postojov, názorov a konania – to je nastavenie mentálnych modelov o ktoré sa manipulátor systematickým manipulovaním pokúša. Je proti založeniu človeka robiť niečo, čomu neverí alebo čoho zmysel nevidí, čo ide proti jeho vnímaniu sveta. Ako totalitné režimy, tak aj reklamný biznis však majú iné ciele než jedinec. Ich cieľom je profit, a moc. Na to, aby tieto ciele úspešne dosiahli, potrebujú, aby objekty manipulácie vnímali svet istým konkrétnym spôsobom. Reklama nemusí byť nevyhnutne nelegitímna, tou ju robí práve manipulatívnosť, ktorá ale nemusí mať zďaleka tak radikálny charakter, ako je to v prípade totalitných hnutí. V totalite je garantom tejto konzistentnosti vodca, ktorý je neomylný. V tom spočíva náboženský charakter ideológie, o ktorom hovorí Sartori a ktorý sme už vyššie spomínali. Utváranie postojov je podmienené do veľkej miery vnútornou koherenciou vnímania sveta. Princípom tejto vnútornej konzistentnosti je zbožštená osoba vodcu, ktorý rozumie skrytým silám dejín. Posadnutosť konzistenciou sa plne prejavila v stalinistických súdnych procesoch, kde potreba priznania, akokoľvek absurdného, bola nevyhnutná kvôli konzistentnému pôsobeniu režimu na verejnosť. Preto bol proces s Miladou Horákovou, takou traumou pre režim, pretože to bol verejný dôkaz jeho nekonzistentnosti a falošnosti. Podobné osudy ako bol osud Milady Horákovej, ohrozovali režim v jeho jadre a sponchybovali jeho legitimitu.

Pre propagandu je typické prezentovať historický vývoj ako nevyhnutnosť ako osud a dôsledok síl, ktoré sú mimo naše chápanie. Stalinizmus takto vykladal marxizmus a nacizmus zas takto vykladal naturalizmus. Tento „mechanizmus úniku“ od slobody, ktorý opisuje aj Fromm je pre masového človeka veľmi lákavý, pretože je pohodlný. Všetky bremená slobody ostávajú na vodcovi a osude. Zároveň sa týmto propaganda vyhla akejkolvek obsahovej diskusii, pretože pravdivosť predpovede ukáže až budúcnosť. Ani ideologické zneužívanie vedy či dojmu vedeckosti, ani ideologické zneužívanie propagandy nie je podľa Arendtovej výsadou totalitarizmu, ale je jav typický pre západnú spoločnosť, predovšetkým pre stranický politický systém. Totalitarizmus Arendtová chápe

v tomto svetle iba ako najradikálnejšie štádium procesu, v ktorom sa veda a vedeckosť stali idolom / falošným bohom.

Je potrebné ešte raz zdôrazniť, že jadro totalitarizmu však nespočíva v propagandistickej demagógii. Arendtová zdôrazňuje, že fanatizmus je predovšetkým dôsledkom straty záujmu masového človeka o seba samého, čo je dôsledkom predovšetkým atomizácie, osamotení jednotlivca vo svete, ktorý podporuje jeho strach a úzkosť. Nacistická propaganda toto využívala pre svoj prospech. Arendtová spomína, že tesne pred koncom vojny propaganda utešovala verejnosť uistením, že vodca pre Nemecko pripravil ľahkú smrť – smrť plynom.

Cieľom propagandy je teda vytvoriť v ľudských mysliach obraz falošného sveta. Podľa Arendtovej je konzistentnosť tohto sveta pre atomizovanú masu prijateľná ľahšie než nepredvídateľná realita. „*To co masy odmítají uznat, je, že realitu prostupuje náhodnost*“ [Arendtová, 1996: 486]. Pocit odovzdanosti silám osudu a súňaležitosti s hnutím sú pre masového človeka dostatočným dôvodom, aby sa vzdal svojej slobody. Až v tomto momente môže totalitarizmus prejsť k forme vládnutia, ktorá je preň najtypickejšia: totiž k teroru a indoktrinácii, pomocou ktorých dosahuje svoju ambíciu, ktorou je vládnutie nad podmanenou populáciou. Je to práve tento moment, kedy sa totalitné hnutie cíti najsilnejšie a vynakladá mnoho energie na to, aby sa vnútorne uzavrelo.

Najúčinnejším manipulatívnym naratívom nacistickej propagandy bol, podľa Arendtovej, príbeh o židovskom sprisahaní. Židia sa stali symbolom neférového a netransparentného fungovania systému. Židia boli dôvodom jeho nefunkčnosti, skorumpovanosti a tiež istej tajomnosti a nepreniknuteľnosti. Táto pozícia Žida v západnej spoločnosti nebola nová. Arendtová ju chápe skôr ako vyvrcholenie vývoja emancipácie spoločnosti, kde sa po rozpade feudálnych štruktúr zmenili spoločenské roly skupín. Antisemitizmus ako taký je samozrejme ešte starším spoločenským fenoménom. Spočiatku bola podľa Arendtovej nacistická propaganda inovatívna len v tom, že vyžadovala potvrdenie nežidovstva ako podmienku členstva v strane a v tom, že vo svojich programoch hovorila (veľmi vágne) o riešení židovského problému. Zásadný rozdiel spočíva v tom, že antisemitizmus už neznamenal vyhranenie voči nejakej praxi či činnosti, ktorú reprezentovali Židia, ale stal sa existenčným vymedzením. Manipulatívnosť masovej demagógie bola, podľa Arendtovej, len vstupným krokom, ktorý pomohol mase získať identitu na základe toho, že sa negatívne vymedzila. Člen hnutia sa tak stal členom tajného spoločenstva a preukázanie nežidovstva sa stalo istým iniciačným rituálom.

Arendtová opisuje ako nacizmus šikovne použil pre svoje propagandistické účely *Protokoly sionských mudrcov*, konšpiračný text pochybného pôvodu, ktorý je istým návodom na zíkание židovskej svetovlády. Nacizmus sa neustále odvolával na tento text, ktorý sa stal dôkazom toho, že Židia riadia svet. Podľa Arendtovej nebola verejnosť ani tak pobúrená textom, ako skôr fascinovaná opisom toho, ako dosiahnuť svetovládu. Protokoly ju zaujímali ako tajný návod, ktorý ak použijú vo svoj prospech, všetky problémy sa vyriešia. Sú dôkazom, že svet sa dá dobyť organizáciou a systematizáciou. Podľa Arendtovej totalitná propaganda vytvárala logiku, že Germáni nahradia Židov pri svetovláde, pričom logika káže, že pokiaľ ich chcú nahradiť, najprv ich musia poraziť. Je to utváranie pohľadu na svet, ktorý legitimizuje snahu totalitarizmu získať svetovládu a redukovať isté vrstvy obyvateľstva. Ako to zdôrazňuje Arendtová, spočiatku sa princíp, ktorý mal pomôcť poraziť židovskú svetovládu, nazýval *Volksgemeinschaft* – rovné spoločenstvo Nemcov na základe prirodzenosti a nie rovnoprávnosti. V neskorších fázach režimu prestali nacisti tento termín používať a nahradili ho známejším termínom Árijec. Podľa Arendtovej, Árijec už nemal národnostnú konotáciu, ktorá bola pre nacizmus nežiaduca, pretože pri expanzii do iných národov by sa dostali do prílišnej opozície a nemali by skupinu, okolo ktorej by mohli legitimizovať svoju moc. „*Volksgemeinschaft* byla jen propagandistická příprava na „árijskou“ rasovou společnost, společnost, která nakonec odsoudí k zániku všechny národy, včetně Němců“ [Arendtová, 1996: 497].

Skutočným cieľom totalitnej propagandy je podľa Arendtovej kumulácia moci bez prostriedkov násilia. To, čo získava ľudí dlhodobo na stranu totalitných hnutí, nie propaganda, ale očarenie a strach z reálnej moci. Keď jedinec cíti moc, má tendenciu sa jej podvoliť. V tom spočíva čaro totalitných vodcov a ich schopnosť ovplyvniť vnímanie jednotlivcov takým spôsobom, že sa cítia plne v rukách niekoho iného. Táto schopnosť nie je podľa Arendtovej dôsledkom ich výnimočnej charizmy, ani dôsledkom ich rečníckych schopností, ale vďaka za ňu schopnosti presne vyberať a zamerať sa na tie prvky ideológií, ktoré toto chápanie sveta podporujú. Pri tom je potrebné dodať, že táto schopnosť je často krát veľmi intuitívna a vzniká za pochodu, a nie ako dôsledne premyslený plán. Fiktívny obraz sveta vytvárajú skresľovaním reality, pričom využívajú overiteľné skúsenosti, ktoré však, ako vraví Arendtová, zovšeobecnia na takú úroveň, že sa stávajú neoveriteľnými. Konzistencia dosiahnutá pomocou tejto generalizácie umožňuje podľa Arendtovej to, že verejnosť verí teórii židovského sprisahania, zatiaľ čo sa pozerá na bezprecedentnú bezmocnosť trápených a bitých Židov.

Arendtová upozorňuje, že v tej chvíli, kedy sa propagandistické heslá stanú súčasťou „živej organizácie“, sa táto organizácia musí podľa nich správať, aby nestratila legitimitu. Takto sa stáva otrokom konzistentnosti, ktorú musí sama vytvárať. V tomto zmysle museli nacisti svojim konaním zrealizovať v sociálnej realite rasizmus, alebo komunisti trockijstické sprisahanie. Rozdiel medzi totalitnou propagandou a klasickou propagandou je v jej dosahu. Žiadna iná propaganda okrem totalitnej sa, podľa Arendtovej, nestáva organizačným princípom pre všetky aspekty života jednotlivca. Takto chápaná propaganda je rezistentná voči stretnutiu s realitou aj voči stretnutiu s akýmkoľvek argumentom. Takto chápaná propaganda môže byť podľa Arendtovej nahradená len lepšou novou realitou a nie sľubmi o rekonštrukcii starej reality. Rekonštrukcia štátu nemá oproti novej spoločnosti v očiach manipulovaných šancu.

Podľa Arendtovej práve v momente porážky hnutia sa ukazuje slabosť a prchavosť totalitnej propagandy. Bez kontextu neobmedzenej moci ľudia zo dňa na deň prestávajú veriť dogmám, pre ktoré by boli ešte pred pár dňami schopní obetovať život. Arendtová to dokladá faktom, že po porážke nacizmu sa zrazu nikto z radových nacistov nehlásil o mučenícku smrť, pričom sa Arendtová domnieva, že to nie je prejav oportunistiky. Zničením fiktívnej reality nezanechalo z fanatizmu skoro nič a mučenícka smrť jednoducho prestala dávať zmysel. Arendtová si samozrejme nemyslí, že by pád Hitlera ľuďom plne otvoril oči, a že prišli k precitnutiu a vykupujúcemu pochopeniu, že nacizmus je zlo. Pokiaľ by znovu nastali okolnosti, ktoré umožnili podobnú situáciu, je možné, že tí istí ľudia by podporovali podobné zriadenie v inej forme. Dnešná pravicová radikalizácia napríklad na Slovensku, ale aj v iných európskych štátoch, nevychádza zo znovuoobnovených spiacich buniek nacizmu, ale zo spoločenských okolností, ktoré umožňujú podobný typ propagandistickej manipulácie, ktorá môže byť minulosťou inšpirovaná, ale len inšpirovaná. Jej reálne podoby a dopady sú odlišné a logicky dobovo podmienené.

3.4. Totalitná organizácia ako nástroj manipulácie

Realizátorom ľži totalitnej propagandy sú, podľa Arendtovej, totalitné inštitúcie či totalitná organizácia. Organizácia sa stáva druhou stranou mince k propagande. Začneme vodcovským princípom, aj keď to podľa Arendtovej nie je pôvodne totalitný typ organizovania ani organizačnej štruktúry, ale je prepožičaný z autoritatívnych režimov a v totalite je využívaný iným spôsobom. Vodcu oddeľuje od reality kruh zasvätených, ktorí podľa Arendtovej vytvárajú okolo neho auru tajomstva. Na rozdiel od autoritatívnych

režimov nezakladá hierarchickú štruktúru vládnutia, ale hierarchickú štruktúru zasvätených. V hierarchickej štruktúre vládnutia je moc ovplyvnená pozíciou v štruktúre a schopnosťou vymáhať ju a presadzovať na všetkých úrovniach pod sebou. Lenže, ako tvrdí Arendtová, v totalitnom štáte neurčuje vládnutie hierarchia, ale dynamická vôľa vodcu. Dynamická svojvôľa vodcu udržuje režim v neustálom pohybe. Tento spôsob vládnutia aplikovaný na všetkých jeho úrovniach vytváral chaos, ktorý sa stal mocenským nástrojom a organizačným princípom totalitného vládnutia. Najkľúčovejšou schopnosťou vodcu je schopnosť držať aj najbližší kruh zasvätených v neustálej neistote, chaose a spoločnosť v nikdy nekončiacej kádrovej prestavbe. Práve tento aspekt považuje Arendtová za kľúčový aj pri porážke Röhma, či Trockého. V plne rozbehnutej totalite sa už vodca nezúčastňuje politických intríg úzkeho kruhu, iba ich podnecuje a facilituje neustále kádrovanie, aby predišiel vzniku štruktúry vládnutia, ktorá by obmedzila jeho vôľu. Nakoniec sa stane pre organizáciu režimu natoľko kľúčovým, že by sa ho nikto z jeho blízkych ani nepokúsil ho nahradiť, pretože by tým podkopal celú legitimitu režimu a teda aj seba samého.

Pri kompetenčnom chaose má vždy konečné slovo vodca. Podľa Arendtovej to zároveň vedie k strate akéhokoľvek zmyslu pre zodpovednosť a hlavne samostatnosť, predovšetkým na nižších úrovniach vládnutia. Totálnu zodpovednosť za každého jedného člena hnutia a jeho konanie nesie vodca. Vodca sa tak s členmi hnutia združuje v akejsi mystickej jednote a chráni ich pred nutnosťou vysvetľovať racionalitu svojho počínania. Praktickým dôsledkom tohto chaosu je zníženie produktivity takmer vo všetkých sektoroch. Ideologické ciele sú prednejšie než hospodárske výsledky, ktoré sa vždy dajú sfaľšovať. Pre nacistické Nemecko to malo najfatálnejšie dopady na efektivitu hospodárstva a armády a neefektívnosť hospodárstva sovietskeho zväzu sa dnes považuje za jednu z kľúčových príčin pádu železnej opony. Nacistickú armádu do veľkej miery obmedzovali veľké výdavky na paramilitantné jednotky, ktorých vojenská hodnota bola zanedbateľná, ale z ideologického a organizačného hľadiska boli tieto jednotky masových vrahov pre totalitu kľúčové.

Podľa Arendtovej je najinovatívnejším prvkom organizácie totalitarizmu rozčlenenie jeho organizácie v predmocenskom období na členov a sympatizantov. Klasicky boli organizácie sympatizantov tzv. fronty. Arendtová dokumentuje Hitlerovo presvedčenie, že len menšia skupina obyvateľstva má záujem o niečo bojovať, väčšina sa chce len zviať. Fronta sympatizantov slúži, podľa Arendtovej, zároveň ako bariéra a most medzi hnutím a reálnym svetom. Radikálnym členom dodáva pocit, že sú súčasťou bežného sveta a nie sú hnutím zneužívaní a fanatizovaní, pričom v skutočnosti sú od reality

dôsledne izolovaní. Vďaka vzájomnému kontaktu s frontou sa člen hnutia uistuje, že má rovnaké názory ako zvyšok spoločnosti, len je odvážnejší v ich presadzovaní. „*Organizace fronty působí oběma směry: jako fasáda totalitního hnutí pro netotalitní svět, a jako fasáda tohoto světa pro vnitřní hierarchii hnutí*“ [Arendtová, 1996: 505]. Vďaka tejto izolácii sa členovia pohybujú neustále vo fiktívnom svete. Ide o sektársky spôsob manipulácie umožňujúci upraviť sociálne kruhy jednotlivca, v ktorých sa tento jednotlivec pohybuje a interaguje. Cieľom je utvrdiť ho v konkrétnom vnímaní sveta. Zároveň organizácie fronty vytvárali tzv. paraprofesionálne združenia (učiteľov, doktorov, atď). Keď sa totalitné hnutie dostalo k moci, dokázalo sa za extrémne krátku dobu infiltrovať do všetkých vrstiev spoločnosti. Ďalšou rolou sympatizujúcich máš bolo vytvárať dojem prostoduchosti. Pred členmi tak mohol vodca klamať otvorene, pretože oni podvedome chápali, že ide o masy sympatizantov, ktoré potrebujú lož, aby sa mohli stať bábkami v rukách osudu pre dobro spoločnosti alebo že ide o úžasne geniálny manéver v boji s ostatnými mocnosťami.

Podobnú organizačnú rolu ako organizácie fronty, ale opačným smerom, majú pre totalitarizmus paramilitantné organizácie (SS, SA). Fungovanie týchto útvarov malo podľa Arendtovej slúžiť opačne ako organizácie fronty, ktoré totalitným hnutiam dali punc normálnosti. Elitné útvary – „*dalším a dalším vytvářením spoluviny upozorňují každého člena strany na to, že nadobro opustil normální svět, kde vražda stojí mimo zákon, a že bude činěn zodpovědným za všechny zločiny, jichž se elita dopouští*“ [Arendtová, 1996: 512]. Elitné útvary prechádzali po celú dobu neustálymi organizačnými zmenami a boli neustále prevelované na iné miesta. Týmto spôsobom boli držané v neustálom pohybe a neistote. Podľa Arendtovej sa vedenie cielene priznáva k zločinom elitných útvarov, aby dokázalo verejnosti, že robí všetko pre konečné ciele hnutia. Organizované násilie sa stáva ďalším princípom ako vytvárať a potvrdzovať konkrétne vnímanie sveta. Členov hnutia robí spoluvinnými na zločinoch hnutia a zároveň v nich vytvára strach a bázeň z hnutia samotného. Obete manipulácie podľa ich vlastného chápania žijú jedinú možnú realitu, v rámci ktorej seba samých chápu ako objekt dejín, ale nie sú si vedomí, že sú to v skutočnosti oni, kto túto realitu vytvára. Práve toto je ten mentálny model, o ktorý sa manipulátori pokúšajú. Pri nástupe totalitarizmu k moci sa kľúčovým nástrojom manipulácie stáva vrstvenie špecifických sociálnych útvarov (fronta, elitné útvary, rádoví členovia, vodcov kruh zasvätených, podkruh) takým spôsobom, aby podporovali u týchto skupín isté videnie sveta a aby ich izolovali od poznania inej skutočnosti.

Mnohé metódy organizovania členov hnutia manipulatívnym spôsobom prevzal totalitarizmus od tajných sektárskych spoločenstiev. Ako hlavný spoločný bod Arendtová

vypichuje rolu rituálu. Nacistická vlajka, či Leninova múmia zohrávali kľúčovú rolu modiel v totalitných rituáloch (pochody, spartakiády, prehliadky, Stalinove procesy). Účelom týchto rituálov bolo poskytovať masám spoločný zážitok, ilúziu zdieľania a spoločenstva, zatiaľ čo ale pre totalitarizmus bolo kľúčové, aby sa naďalej zachovávali východiská totalitarizmu, teda atomizovaná masa. Rozdiel bol, podľa Arendtovej, v role tajomstva. Totalitné hnutie otvorene deklarovalo, že chce zlikvidovať Židov, že chce svetovládu a podobne. Ako v stalinizme, tak aj v nacizme začali teórie sprisahania tvoriť kľúčový organizačný aspekt, ktorý sa stal zámenkou neustálych čistiek, no zároveň i vonkajším prejavom praroidnosti režimu. Od Židov, cez imperialistov, trockistov, či 300 rodín, všetky tieto konšpiračné teórie slúžili ako forma odôvodnenia organizačného princípu, ktorým bola neustála kádrová zmena. Je len logické, že tajná polícia získava v takto organizovanom hnutí výsadné postavenie v nacizme, čo sa podľa Arendtovej prejavilo postupným začlenením SS do gestapa, zatiaľ čo pri stalinizme bola silná rola tajnej polície presadzovaná od počiatku, pretože Stalin sám vychádzal z tohto krídla strany. Ako organizačný princíp strany sa tak zavádza utopistická dichotómia „hnutie proti celému svetu“. Tento pohľad na svet úplne ruší akúkoľvek rozmanitosť a rozdielnosť. Hlavným cieľom je podľa Arendtovej zas len podpora vnímania fiktívneho sveta u členov hnutia. „*V neustále mēnicím se, nesrozumitelném světě dosáhly masy stav, kdy začaly věřit zároveň všemu a ničemu, soudit, že všechno je možné a nic není pravda*“ [Arendtová, 1996: 524].

Masy neverili v nič a zároveň verili všetkému. Podľa Arendtovej vyjadrovali túto ambivalentnosť práve konšpiračné teórie, v ktorých pravdivosť verili absolútne, pričom zároveň verili, že spôsob vládnutia, ako ho opisujú tieto teórie, je jediným funkčným spôsobom, a že kľúč k nemu má vodca. Dôvera v tieto ideologické klišé sa však neočakávala od elitných útvarov, ani od členov tajnej polície. Klišé sú pre tých pod nimi, pre radových členov, a nie pre nich. Ide zase o príklad utilitárneho usporiadania spoločnosti, s cieľom podporovať konkrétny pohľad na svet a mocenské ambície. Arendtová to dokladá faktom, že radoví vojaci červenej armády boli po oslobodení Európy v takom šoku z pomerov v Európe, že ich rovno po návrate čakal gulag. Na členov elity, ktorí ich sprevádzali, toto nemalo vplyv. Podľa Arendtovej to je dôsledok toho, že elity žijú realitu, v ktorej neexistujú fakty, ale existuje iba vôľa vodcu. Realita ich nezaujíma – ich pohľad na svet je utilitaristický, ale zároveň úplne bezobsažný. Keď ideologická správa hlása, že Židia sú podradní, tak to, podľa Arendtovej, príslušník elity chápe ako správu, že Židov treba zabiť. Elita je v tomto zmysle vykonávateľom osudu a je potrebná najdôkladnejšia manipulácia, aby zvrátenosť svojich činov členovia elity nereflektovali.

Ich poslednou cnosťou je vernosť vodcovi. Iný postoj majú členovia vnútorného kruhu vodcu, ktorí považujú ideológiu iba za nástroj na organizovanie nás. O vodcovi si dokonca ani nemusia myslieť, že je neomylný, no sú si vedomí, že systém je od neho závislý. Podľa Arendtovej to, čo ich z vodcom spája, je iluzórna predstava, že všetko je možné a dovolené. Hnaní touto logikou preceňujú dejinnú silu hnutia. Najmocnejší ľudia totality sú tak, podľa Arendtovej, úplne nezávislí od konkrétneho obsahu ideológie.

3.5. Totalitarizmus pri moci – totalitný štýl vládnutia

Totalitarizmus sa, vzhľadom k na to, že jeho prirodzeným cieľom je svetovláda a ovládnutie každého jedinca, bráni stabilizácii, a to aj po získaní plnej moci. Totalitarizmus stále potrebuje vytvárať fiktívny, umelý svet. Avšak podľa Arendtovej spočíva povaha akéhokoľvek vládnutia v tom, že konfrontuje moc so sociálnou realitou. V tomto momente už, podľa Arendtovej, na udržanie konkrétneho vnímania sveta u nás nestačí vplyv propagandy a organizácie. Hnev na stranícky systém, ktorý sa spočiatku dal využiť ako manipulatívny naratív na získavanie moci, sa už v tejto chvíli vyčerpal. Správy z poza železnej opony a závaný slobody bytostne ohrozujú totalitarizmus. Konštitučným a legitimitačným prvkom vlády totalitarizmu je ambícia svetovlády. Totalitarizmus si je vedomý, že úplne ovládnutie jedinca je možné len vtedy, keď ho nebude nič sponchyňovať a teda len za podmienok globálnej svetovlády. Vláda nad podmaneným územím sa, podľa Arendtovej, stáva laboratóriom, v ktorom sa robia pokusy s realitou a overuje sa hypotéza totalitarizmu, že všetko je možné. Túto vieru dokazujú v koncentračných táboroch, podľa vzoru, ktorých chce totalitarizmus zorganizovať celú spoločnosť a v konečnom dôsledku aj celú ľudskú rasu.

Pre totalitarizmus sa po zisku moci stáva kľúčovým problémom nastaviť spôsob vládnutia, ktorý by systém držal nad'alej v rovnakom napätí a neistote ako v období, keď získaval moc. Podľa Arendtovej Stalin na tento účel rehabilitoval už zabudnutý Trockého koncept permanentnej revolúcie. Kým to však Trockij myslel čisto utopisticky, ako sériu revolúcií po celom svete, stalinizmus dal tomuto konceptu úplne nový význam, kedy spoločnosť v stave permanentnej revolúcie bola myslená ako status quo spoločnosti, ktorá si revolúciou práve prešla. Rovnakým princípom je princíp „rasovej selekcie“, ktorý zaviedol Himmler. Pretože, ako je už spomenuté vyššie, na udržiavanie fiktívneho sveta, kde má vodca absolútnu kontrolu nad masou, už v tejto fáze propaganda a totalitná

organizácia nestačia, potrebuje totalitarizmus odôvodniť potrebnosť čistiek a represíi ako organizačných nástrojov totality.

Nakoľko, ako sa domnieva Arendtová, totalitarizmus v tejto fáze stráca svoju počiatočnú hybnú silu, ktorá vychádza z revolučných pohybov, jeho snahou je deštruovať akékoľvek štruktúry vládnutia. Ako sme už spomenuli, robí to tak, že neustále duplikuje a mení kompetencie, pričom výsledkom je, že žiadna inštitúcia nenadobudne reálnu moc, ale len raz za čas získa možnosť plniť vôľu vodcu. V takto nastavenom systéme musí existovať inštitucionálny nositeľ tohto chaosu, ktorý ho bude zavádzať do spoločnosti. Arendtová tvrdí, že touto inštitúciou sa stáva tajná polícia, od ktorej sa vyžaduje úplná ideologická pevnosť. Chaos sa stáva princípom realizovania vlády vodcu a, i keď mal fatálne následky pre ekonomiku a hospodárstvo, jeho konštitučná úloha tieto potreby prevýšila.

Podľa Arendtovej sa skutočná povaha totalitarizmu prejaví vtedy, keď sa tajná polícia zbavila skutočných nepriateľov režimu. Snaha zlikvidovať týchto nepriateľov nie je totiž nič neobvyklým a je typická i pre despocie, či diktatúry. No totalitarizmus prejaví svoju skutočnú povahu až po zlikvidovaní svojich skutočných nepriateľov. *„Teprve poté, co skončilo vyhlazování skutečných nepřátel a začal hon na „objektivní nepřátele“, se teror stává skutečným obsahem totalitních režimů“* [Arendtová, 1996: 572]. Pod ideologickými zámienkami sa tak, podľa Arendtovej, uskutočňuje druhá základná požiadavka/cieľ totality (po svetovláde), ktorým je totalitné ovládanie každého jedného jedinca. Tajná polícia, či nacistické elitné jednotky prispeli oveľa viac k napĺňaniu tohoto požiadavku ako k plneniu svetovládnych ambícií. Podľa Arendtovej spočíva rozdiel medzi tajnou policiou v diktatúre a v totalite v spôsobe vnímania nepriateľa. Zatiaľ čo diktatúra hľadala protištátnu činnosť, prípadne k nej niekoho provokovala, mala totalita takzvaných „objektívnych nepriateľov“, ktorí sa previnili len svojou existenciou. Pri tom na základe vôle vodcu vznikajú stále noví objektívni nepriatelia režimu, takže tento antagonizmus nemôže byť nikdy saturovaný. Aj nacizmus aj stalinizmus mali vyhliadnuté najrôznejšie skupiny obyvateľstva, ktoré sa stávali objektívnymi nepriateľmi. Arendtová sa domnieva, že zaranžované monster procesy slúžili potrebe subjektívnym priznaním jednotlivca potvrdiť objektívnu vinu celej skupiny.

Vzhľadom na to, že priznanie bolo potrebné nejakým spôsobom dokázať, bolo potrebné zaviesť nové chápanie kategórie podozrievania. V totalite sa akákoľvek myšlienka, ktorá sa vymyká akceptovanému ideologickému rámcu, považuje za potenciál k odporu a teda bola dostatočným dôvodom niekoho prenasledovať. Ľudia, sa podľa

Arendtovej, stávajú apriori podozrivými pre svoju schopnosť myslieť. Povaha ľudskej mysle je však taká, že podozrenie, že si myslím niečo iné, než si myslieť mám, sa však nikdy nedá celkom vyvrátiť. Podľa Arendtovej prestupuje v totalite skrz na skrz všetkými spoločenskými vzťahmi a vrstvami neustále podozrievanie. Tajná polícia má za úlohu túto auru distribuovať do celej spoločnosti. V takejto spoločnosti sa obyčajná úprimná konverzácia medzi blíznymi stáva aktom provokácie. Jediniec sa tak cíti ako v panoptiku, pričom je neustálym svedkom príbehov plných zrady, pádov, karierizmu atď. Za svoj kariérny postup vďaka mnohí neraz čistke. Podľa Arendtovej toto prehĺbuje u jedinca pocit viny a pocit strachu, že by ho mohla ďalšia čistka zasiahnuť tiež. Obe tieto aspekty ho robia ďaleko manipulovateľnejším a vernejším režimu, čo podľa Arendtovej spôsobuje zásadnú zmenu v sociálnej psychológii, a vôbec v tom, ako jedinci vnímajú svoj vzťah k sociálnej realite a sociálnym vzťahom a ako ich chápu.

3.6. Všetko je možné

Totalitná nadvláda v koncentračných táboroch overuje vieru totalitarizmu, že vďaka totálnej organizácii ľudskeho druhu je možné všetko. Podľa Arendtovej sa totalitarizmus pokúša zorganizovať rozmanitosť bytia do jednej osoby. Totalita chce redukovať každú osobu na pár typov reakcií, ktorými môže ľubovoľne manipulovať. „*Problém spočíva v tom, vyrobiť niečo, čo neexistuje, totiž cosi ako ľudský druh, ktorý by sa podobal jiným zvieracím druhom v tom, že jeho jediná „svoboda“ by spočívala v „zachovaní druhu“*“ [Arendtová, 1996: 592]. Tento cieľ sa totalitná nadvláda pokúša dosiahnuť, podľa Arendtovej, absolútnym terorom v koncentračných táboroch a tiež úplnou ideologickou indoktrináciou elitných útvarov, ktorá je potvrdzovaná desivou realitou táborov. Úlohou týchto táborov je odstrániť ľudskú spontánnosť ako vrcholne ľudský prejav. Podľa Arendtovej sa v sociálnej realite tento cieľ nedá úplne dosiahnuť ani v totalitnom režime, pretože spontánnosť je prirodzený adaptačný mechanizmus človeka, na neustále sa meniace okolie. Práve preto zaviedli nacisti v táboroch laboratórne podmienky, ktorých cieľom bolo vytvoriť prostredie, ktoré by vylučovalo akúkoľvek nepredvídateľnosť. Len takéto prostredie umožní eliminovať spontánnosť. Mimo táborov je však toto prostredie nič viac než utópiou, a to aj pre totalitnú organizáciu. Podľa Arendtovej sa samotné tábory pre totalitnú organizáciu stávajú centrálnou inštitúciou. Keď sme vyššie opisovali účelovú cibulovitú štruktúru totalitnej organizácie, ktorej cieľom je izolovať jednotlivé vrstvy vo fiktívnom svete, jadrom tejto štruktúry, ktoré roznáša

totalitný vírus strachu a neistoty do celej spoločnosti, je práve v samotných táboroch. Tie sa stávajú indoktrinačnými výcvikovými tábormi pre elitné jednotky a zároveň sú zdrojom aury strachu a tajomna, ktorá sa z táborov šíri do bežnej spoločnosti.

Keď hovoríme o totálnej manipulácii, myslíme tým manipuláciu v koncentračných táboroch, ako ju popisuje Arendtová. V nich sa proces manipulácie a ovládania najväčšmi približuje pôvodnej etymológii slova manipulácia. „...s lidskými masami, které jsou v nich uzavřeny, se nakladá tak, jako by už neexistovaly, jako by to, co se s nimi děje, už nikoho nijak nezajímalo, jako by už byli po smrti ...“ [Arendtová, 1996: 602]. Podľa Arendtovej to, čo umožňuje túto nepochopiteľnú krutosť, je dôsledne utváraná nereálnosť, fiktívnosť obetí v očiach trýzniteľov. Fiktívnosť tohto sveta spočívala v tom, že išlo o svet, ktorý bol vo svojej logike pozbavený akéhokoľvek pocitu zodpovednosti. Na druhej strane, nespochybniteľnou každodennou skutočnosťou a realitou táborov bolo mučenie a vraždenie. Podľa Arendtovej prebiehalo všetko toto v takých podmienkach a za takých okolností, že ani trýznitelia ani obeť si nedokázali uvedomiť, že to čo sa deje, nie je ani krutý sen, ani nutnosť osudu. V tomto zmysle (samozrejme nie rovnakou mierou) chápe Arendtová aj zmanipulovaných a indoktrinovaných ľudí, čo riadili a strážili koncentračné tábory, tiež ako obeť. Pomery, či okolnosti, v ktorých je takáto nevídaná brutalita a zaslepenosť väčšiny možná, sú podľa Arendtovej spôsobené dlhodobou politickou, ekonomickou a sociálnou dezintegráciou, ktorá nechala ľudí bez sociálnych istôt a osamotených, bez pocitu spolupatričnosti so svojimi blíznymi. V tomto stave boli masy, tak ako ich vodcovia totalitných hnutí našli, vysoko manipulovateľné a náchylné prijímať fiktívne riešenia svojich problémov ako strach, osamelosť a pod.

Na záver svojho diela formuluje Arendtová veľmi pregnantne, viacfázový proces vytvárania živých mŕtvol, alebo, inak povedané, proces úplného ovládnutia jedinca, tak, ako sa to dialo v koncentračných táboroch v nacistickom Nemecku – manipuláciu v jej najbrutálnejšej a zároveň najčistejšej podobe.

Ako prvú fázu, opisuje proces zabitia právnej osoby v človeku. Režim cielene vyberal skupiny ľudí a staval ich mimo písané právo. Aj samotné tábory boli celkom utajené a mimo akejkolvek právnej štruktúry. To, čím sa previnili ako objektívni nepriatelia, nie je právne vymedzené a teda obeť vlastne nebolo jasné prečo sa v tábore ocitla a čím si to zaslúžila. Časom však pochopila, že je tam pre to kým je. V koncentračných táboroch právnu osobu nahradili niečo ako segregáčné kritéria. Zločinec, politický väzeň, Žid, Róm ... Identifikácia so skupinou bola posledným zvyškom právnej osoby, pričom v táboroch to fungovalo tak, že Židia boli vždy najmenej cennou skupinou.

Výsledkom je, že jedinec nemá voči svojim trýzniteľom žiadny argument, ktorý by v rámci logiky systému dokazoval jeho nevinu. Podľa Arendtovej sa totalitarizmu snaží rozšíriť tento systém ľubovôle do celej spoločnosti a po vzore koncentračných táborov narušovať a v konečnom dôsledku úplne zničiť právnu osobu v každom človeku, pretože to je nevyhnutná podmienka jeho úplného ovládnutia.

Arendtová považuje za ďalší podstatný proces, ktorý je kľúčový pre vytváranie živých mŕtvol, zabitie morálnej osoby v jednotlivcovi. Úplná izolácia a utajenie celého procesu konečného riešenia spôsobili, že obeť nemohli svedčiť ani len svojou smrťou, pretože jej akt zostal utajený v prostredí koncentračného tábora a von sa nedostal. Solidarita je v tomto momente úplne popretá, pretože v bežnom svete ľuďom hovoria, že Židia pracujú a že je o nich náležite postarané, zatiaľ čo za múrmi koncentrákov evidentne miznú milióny ľudí. Svedomie zvyšku spoločnosti sa utešuje touto falošnou racionalizáciou, ktorú im ponúka systém. O pravde sa nikdy nikto nedozvie, pretože nezostanú žiadni svedkovia. Arendtová to dokladá tou skutočnosťou, že sa takto správajú dokonca aj tí, ktorí boli obetiam blízki. V Sovietskom zväze sa bežne stávalo, že ak zatkli muža a poslali ho do tábora, jeho žena požiadala o rozvod. Ak sa náhodou vrátil, tak ho vyhnela ako niekoho, kto už do jej života nepatrí. „*Jeho smrt pouze přitiskla pečeť na fakt, že ve skutečnosti nikdy neexistoval*“ [Arendtová, 1996: 611]. Snáď najsilnejším momentom, kedy totalitarizmus zabíja morálnu osobnosť v človeku, je obrazne povedané, akt tzv. „Sofiinej voľby“. Je to situácia, ktorá nastávala pomerne často, kedy si človek musí vybrať medzi podielom na terore voči svojmu blížnemu a životom pre svoju najbližšiu rodinu alebo seba. V tej chvíli z neho systém robí spolupáchateľa. Výrazná časť logistickej administratívy v koncentračných táboroch bola v rukách Židov. Bauman napríklad opisuje rolu židovských rád, ktoré sa stali jednou z organizačných jednotiek holokaustu.

Za poslednú prekážku totalitarizmu pri produkcii „živých mŕtvol“ považuje Arendtová jedinečnosť každého individua, predovšetkým jeho myslenia či identity. Táto časť ľudskosti má svoje jadro v povahe stvorenstva, pretože rozmanitosť je určujúcou črtou prírody. V tomto zmysle je jasné, že totalitarizmus i keď sa často skrýva za ideologicky pojatú prirodzenosť, či zákony prírody, je vo svojej podstate niečím, čo prírodné zákony a fungovanie v harmónii s prírodou bytostne popiera. Naopak platí, že v jeho DNA, väčšmi než v akomkoľvek inom zriadení, je umelosť, uniformnosť a strojovosť. Existuje mnoho metód ako potlačiť osobnosť jednotlivca a Arendtová sa nepokúša priniesť ich vyčerpávajúci zoznam. Od poradových čísel, cez úbory, po vyholené hlavy, všetko vykonávané strojovou neľudskosťou – to všetko neobyčajne dôsledne ničí identitu jedinca

v koncentračnom tábore. Aj vďaka tomu sú schopné elitné jednotky byť vykonávateľom konečného riešenia, pretože jednoducho ľudí, ktorý k nim prichádzajú vnímajú ako objekty a nie ako ľudí.

Podľa Baumana boli tohto prístupu schopné až jednotky SS. Jednotky SA, ktoré vynikali vysokým stupňom beštiálnosti a istej animálnej agresivity, boli nahradené strojovo presnými a systematickými jednotkami SS. Bauman opisuje, že práve emocionálne zapojenie SA kompromitovalo celý systém, pretože viedlo ku kolapsom členov SA, ktorí úroveň brutality jednoducho psychicky nezvládli. Naproti tomu jednotky SS nemali tieto psychické kolapsy – práve vďaka tomu, že obeť boli postupne zbavené ľudskosti a identity, ale aj vďaka tomu (ako tvrdí Bauman), že ich príslušníci nikdy nevykonávali celý proces, ale iba jeho jednotlivú časť. Takto sa podarilo zmeniť tábor z lunaparku pre psychopatov na efektívne fungujúcu fabriku. Čo táto továreň vyrábala, to nikoho nezaujímalo. Tvrdenie, že Eichmann by bol v dnešnej dobe špičkovým manažérom, má určite svoje vecné jadro.

Podľa Arendtovej je dôsledkom týchto neľudských procesov potvrdenie hypotézy totalitarizmu, že ľudskú bytosť možno totálne ovládnuť. V realite koncentračných táborov to pôsobilo tak, že sa obeť úplne podvolili svojmu osudu. Obete holokaustu bojovali o svoj život, len zriedkakedy. Arendtová uvádza, že v táboroch nedochádzalo ku vzburám ani nepokojom, ale, pravé naopak, obeť nechali so sebou nakladať bez toho, aby sa vzopreli autorite. *„Pak už nezbyvá nic než příšerné loutky s lidskými tvářemi, které se všechny chovají jak onen pes z Pavlovových pokusů, které všechny reagují s naprostou spolehlivostí, i když jdou na vlastní smrt, a které nedělají nic, než to, že reagují“* [Arendtová, 1996: 614]. V tomto úplnom ovládnutí jedinca nespočíva samoučelnosť systému – práve naopak, Arendtová tvrdí, že systém si tým dokazuje svoju silu a schopnosť kontrolovať a ovládať a dosiahnuť úplné podrobenie. *„Není nic strašnějšího než tato procesí lidských bytostí jdoucích jako figuríny vstříc vlastní smrti“* [Arendtová, 1996: 615]. Snahou totality je zorganizovať celý svet podľa vzoru koncentračného tábora. Tento nárok, i keď utopický, treba brať vážne, pretože stojí na pozadí konania totalitných vodcov. Totalitarizmus, totálnu manipuláciu a zmenu občana v Pavlovovho psa dokáže v skoro dokonalej forme dosiahnuť len v laboratórnych podmienkach táborov, avšak v nedokonalej forme sa pokúša dosiahnuť túto premenu a realizovať tento výcvik aj mimo laboratóriá.

Arendtová je toho názoru, že tento totalitný pokus odráža skúsenosť moderných mäs s pocitom zbytočnosti. Skúsenosťou zbytočnosti prešiel človek pri výrobe, spotrebe,

ba vôbec celá existencia človeka v modernite. Prejavy toho boli nezamestnanosť, výroba úplne nepoužiteľných a zbytočných produktov, či nezmyselne vysoká spotreba. Spoločnosť si zvykla na istý typ bezúčelnosti a nepotrebnosti, z ktorých totalitarizmus vychádzal, a bez ktorých by nebol schopný dosiahnuť masové rozšírenie. Totalitárna ideológia ponúka falošné riešenia pre túto podivnú nefunkčnosť systému, ktorá vyvádza človeka z miery, pretože robí svet, v ktorom žije nekonzistentným a plným vnútorných významových sporov. Podľa Arendtovej prijíma ideológia premisy, na ktorých stavia logicky konzistentný systém. Pokiaľ sa nespochybní prvá premisa systém sa stáva nepriestrelným. Sledovanie tejto umelej logiky a konanie podľa nej tak vyvoláva v masách iluzórny pocit osudovosti a predvídateľnosti. Pritom práve tento pocit, že človek nemôže nič ovplyvniť, pretože jeho život určujú zákony dejín, je oným nastavením myslenia, o ktoré sa manipulátor pokúša.

Pokiaľ skutočne totalitarizmus vznikol ako dôsledok okolností, ktoré boli a sú pre modernitu príznačné, tak je podľa Arendtovej pravdepodobné, že pád totalitarizmu nemusí nevyhnutne znamenať vyliečenie modernity. Jej ďalšie prejavy môžu byť ešte chronickejšie, aj keď nie nevyhnutne krutejšie, ani brutálnejšie. Už dnes je evidentné, že rozklad sociálnych vzťahov, či antisystémovosť širokých skupín obyvateľstva sú črty, ktoré pretrvali a sú kľúčové aj v prostredí tekutej modernity.

4. Manipulácia v kontexte zrodenia biopolitiky

4.1. Antietatizmus ako spoločný znak totalitarizmu a demokracie

Foucault opisuje, vo svojej knižke *Zrození biopolitiky* [Foucault, 2009], fenomén strachu zo štátu v období rekonštrukcie Európy po druhej svetovej vojne. Zlyhanie spoločnosti, ktoré vyústilo do totalitných režimov, bolo vyhodnotené povojnovou spoločnosťou ako zlyhanie inštitúcie štátu. V kontexte obdobia nukleárnych pretekov a studenej vojny sa tak štát stal tým prvkom v spoločnosti, ktorý bol vnímaný ako nositeľ neaktivovaného génu totalitarizmu. Foucault túto fóbiu voči štátu nazýva antietatizmus. Je toho názoru, že jeho dôsledkom je neoliberalný politický program. Hlavnými nepriateľmi neoliberalizmu, bez ohľadu na historický a národný kontext vývoja neoliberalizmu, sa podľa Foucaulta, stali Keynes, plánovanie, intervencionizmus, či zasahovanie do globálnych trhových mechanizmov. Spoločným menovateľom týchto strašiakov neoliberalizmu bola myšlienka, že sú podmienené mocou štátu. Preto sa neoliberalizmus snaží moc štátu minimalizovať. Foucaulta považuje túto snahu za zástupcu procesu emancipácie od akejkoľvek ľubovôle suveréna ako legitímnej formy moci. Ide o jasné vyhranenie sa voči absolutistickým, dynastickým, despotickým a všetkým podobným zriadeniam počnúc od 16. storočia ďalej, ktoré predstavovali istú formu nadvlády, ktorá nemala racionálny pôvod a prejavovala sa často veľkou mierou ľubovôle zo strany vládncich voči ovládanému ľudu.

Tento hlboko zakorenený antietatizmus v západnej spoločnosti pri nástupne nacizmu bol transformovaný do manipulatívneho antisystémového naratívu. V krízových obdobiach, ako bol napríklad rozpad triednej spoločnosti pred nástupom nacizmu, sa táto hlboko zakorenená nedôvera voči inštitúcii štátu dala ľahko zneužiť demagógmi, aby nastolili antisystémový diskurz, s ktorým je extrémne náročné viesť zmysluplnú diskusiu. Antisystémový manipulatívny diskurz zameraný voči štátu a systému, ktorý je v dnešnej dobe predstavovaný napríklad bojom proti „politickej korektnosti“ je dnes pre demokratický štát rovnako delegitimizačný ako bol delegitimizačný pre Weimarskú republiku.

4.2. Zrodenie neoliberalizmu v západnom Nemecku

Foucault sa hlavne zaoberá vznikom neoliberalizmu v západnom Nemecku. Povojnová politika v okupovanom Nemecku v roku 1948 má od neoliberalnej veľmi ďaleko. Ekonomický rast je riadený Marshallovým plánom, hlavným cieľom je obnovenie sociálnych istôt a podobne. V tomto zmysle ide o klasický intervencionistický typ vládnutia keynesiánskeho strihu. Avšak, ako uvádza Foucault, už vtedy zaznievali hlasy, že ekonomika Bizónie (Okupovaného nemeckého územia) by mala byť riadená ekonomickými mechanizmami namiesto direktív. Liberalizácia ekonomických mechanizmov sa stala pre novo vznikajúce západné Nemecko kľúčom pre znovuzískanie nezávislosti od spojencov. Hospodárstvo oslobodené od priamej moci štátu riešilo problém vrátenia moci späť do rúk Nemcov, pretože nedávalo moc do rúk štátu, ale trhovým mechanizmom. Štát bol vnímaný ako inštitúcia, ktorá v zlých rukách môže spôsobiť ďalšiu vojnu. Legitimita novovznikajúceho západného Nemecka mala byť založená práve na tom, že nebude kontrolovať hospodárstvo, ba práve naopak, že bude garantom ekonomickej slobody, slobody v zmysle garantovania voľného trhu. Od Nemecka to bol, podľa Foucaulta, jasný taktický manéver ako si zabezpečiť nezávislosť od Američanov a zároveň im garantovať ekonomický vplyv pre ich korporácie, pričom bola upokojená aj Európa, že v Nemecku sa nezačína budovať znova vojensky mocenské centrum, ktoré destabilizuje povojnovú rekonštrukciu Európy.

Podľa Foucaulta sa stala v neoliberalizme produkcia hospodárskeho rastu dôležitá pre štát nie len z ekonomického hľadiska, ale aj preto, lebo sa stáva zdrojom jeho legitimacy. Ekonomika sa tak podľa neho stáva zdrojom verejného práva. Pri tom nevzniká len legitimita, ale zároveň sa dosahuje aj spoločenský konsenzus o tom ako prebiehajú ekonomické procesy v spoločnosti. Foucault tento konsenzus nazýva ekonomickou hrou na slobodu. Implicitným pravidlom tejto hry je vnímanie sveta, kde sa ekonomický rast rovná rastu blahobytu. Nemecko sa, podľa Foucaulta, začína po vojne formovať ako radikálne ekonomický štát. Pričom je kľúčové, že vznikol nový typ liberálnej vládnosti, niečo čo podľa neho socializmus dodnes nebol schopný vynájsť a práve preto je donútený preberať iné typy vládnosti.

Podľa Foucaulta bolo snahou vznikajúceho neoliberalizmu (a teda Freiburskej školy) nahradiť iracionálnu racionalitu (vládnú prax) kapitalizmu a nahradiť ju novou ekonomickou racionalitou. Freiburská škola potrebovala uskutočniť vnútornú analýzu, čo je hlavným cieľom neoliberalizmu, čo sú prekážky a kto sú odporcovia uskutočnenia tohto cieľa a ako tento cieľ konkrétnymi opatreniami dosiahnuť. Cieľ je jasný: založiť legitimitu

štátu na istom type ekonomickej slobody. Aké sú systémové prekážky k naplneniu tohto cieľa?

Prvú prekážku formuluje Foucault ako problém imperialistickej povahy ekonomického liberalizmu, ktorá vychádza z jeho anglických koreňov. Ekonomický liberalizmus bol využívaný ako nástroj medzinárodnej obchodnej politiky. Toto vnímanie a tento spôsob využívania bol však pre povojnové Nemecko nefunkčný. Ako druhú prekážku formuluje socialistické jadro národného štátu – proletariát, ktorý nebol zvyknutý na princípy typické pre ekonomický liberalizmus. Za tretiu prekážku považuje centralizované hospodárstvo, ktoré je závislé na aparáte, ktorý ho riadi skrze dôsledné plánovanie, či cenový intervencionizmus. Za poslednú prekážku pre nastavenie ekonomickej voľnosti ako zdroja legitimacy štátu považuje Foucault dirigizmus keynesiánskeho typu. Takto podľa Foucaulta Freiburská škola zdedila tieto problémy spojené s presadzovaním liberálnej politiky, ktoré platia aj pre neoliberalnú politiku.

Podľa neoliberalov s Freiburskej školy sa tieto vlastnosti vždy skôr alebo neskôr budú vzájomne kombinovať a preto sú od seba v konečnom dôsledku navzájom neodlúčiteľné a vzájomne sa podmieňujú. Synergia týchto vlastností v najvyššom bode vyústila, podľa Freiburskej školy, v nacizmus. New Deal sa tak stal pre neoliberalov iba miernejšou úroveňou sovietskeho plánovania a anglický labourizmus chápali ako miernejšiu verziu nacizmu, s ktorými však zdieľajú spoločnú genetiku. Spoločným menovateľom je praveľa štátu a teda, podľa Freiburskej školy, práve praveľa moci v rukách štátu bolo oným faktorom, ktorý spôsobil vznik nacizmu, či stalinizmu. Podľa Foucaulta sú oba tieto predpoklady chybné. Avšak už v časti, kde sme opisovali nástup totalitarizmu, je nám jasné, že nacizmus či stalinizmus, naopak, štát potláčali a nahrádzali ho nevypočítateľným vodcovským princípom, ktorý je pre totalitarizmus základom vládnej rezony.

Foucault ďalej opisuje, ako neoliberalizmus využil kritiku kapitalizmu vo svoj prospech. Spomína Sombartovu kritiku kapitalizmu z 19. storočia, ktorá hovorí o uniformite a atomizácii jednotlivca, ktoré sú dôsledkom neregulovaného prístupu *laissez-fair*. Freiburská škola, podľa Foucaulta, tvrdí že príčinou tejto situácie je práve nezvládnutá rola štátu, a že celý tento proces atomizácie a uniformity vyvrcholil zase raz nacizme. Neoliberalizmus v Nemecku tak podľa Foucaulta využil skúsenosti nacizmu, aby poskytol argumenty pre vyriešenie otázok, ktoré dlhodobo trápili liberalizmus. Nacizmus bol dôkazom toho, že liberalizmus neniesol vinu za uniformné a atomizačné tendencie, kapitalizmu. Naopak tie prekvitali vďaka štátnemu dirigizmu a intervencionizmu a vyústili

až v nacizmus, ktorý je teda dôsledkom rastu moci štátu. Dôsledkom týchto neoliberalných analýz je rozumenie, že zásahy štátu do slobodného trhu spôsobili jeho kolaps vo forme nacizmu a že rozumné regulácie trhu neexistujú. Riešením je pre neoliberalizmus tržná ekonomika ako princíp vnútornej organizácie a regulácie štátu. „*Jinak řečeno stát pod dohledem trhu, místo trh pod dohledem státu*“ [Foucault, 2009: 114]. V tomto momente už mali, podľa Foucaulta, neoliberalní politici dostatočne koherentnú argumentáciu, aby odôvodnili vznik radikálne ekonomického štátu. Trhová ekonomika sa tak stáva princípom štátnej rezony bez ohľadu na to, či hovoríme o ľavicových alebo pravicových stranách. Trhová ekonomika sa tak, podobne ako vodcovský princíp v totalitarizme, stáva organizačným, regulačným princípom v spoločnosti a jadrom pohybu v spoločnosti.

Neoliberalí však, podľa Foucaulta, museli pozmeniť niektoré základné doktríny liberalizmu. V 19. storočí bol liberalizmus zameraný na výmenu a úlohou štátu v tomto kontexte bolo garantovať ihrisko, kde sa výmena bude uskutočňovať, a teda jeho úlohou bolo garantovať istý predpoklad akej-takej rovnosti podmienok. Podľa Foucaulta sa však neoliberalizmus nezameriava na výmenu, ale na konkurenciu a vytvára pre ňu prostredie, čím naopak podporuje v spoločnosti nerovnosť, ktorá je podľa Foucaulta organizačným princípom neoliberalizmu. Konkurencia totiž reguluje ceny a tie regulujú výber.

Vynálezom liberalizmu je, že nezasahuje do trhu, iba predchádza vzniku monopolov. To je klasický princíp *laissez-fair* z 19. storočia, avšak tento princíp neoliberalí odmietajú, pretože neveria čisto na naturalistické zákony trhu. Podľa Foucaulta chcú neoliberalí prostredie konkurencie produkovať, a to práve vďaka umeniu vládnuť. Konkurencia a voľný trh tak už pre neoliberalov nie sú dôsledkami samovoľných synergických procesov, ale sú výsledkom aktívnej činnosti vládnutia. Tržná ekonomika založená na konkurencii sa stáva tým princípom, ktorý dáva všetkým úkonom vládnutia vnútornú logiku a legitimitu.

4.3. V čom spočíva jedinečnosť neoliberalizmu

Podľa Foucaulta sa neoliberalizmus pokúša usporiadať formálnu štruktúru konkurencie. Konkurencia tak prestáva byť darvinovským prírodným zákonom, ale stáva sa niečím, čo sa utvára formálnymi aktmi vládnutia. Práve tieto formálne akty zabezpečujú ako princíp spoločenskej organizácie a vrstvenia cenotvorbu. Takže neoliberalizmus sa podľa Foucaulta, neutvára na princípe nezasahovania, ale práve naopak zavádza neustále

zásahy štátu, avšak v prospech konkurenčného prostredia. Neoliberalná vláda sa ustanovuje ako vláda aktívna a bdelá.

Problém monopolov, podľa Foucaulta, rieši neoliberalizmus veľmi špecifickým spôsobom. Monopol je bežne vnímaný ako dôsledok procesu konkurencie. Konkurencia má teda sama v sebe zakódovaný svoj koniec, čo klasický liberalizmus privádza do rozpakov, pretože na to, aby existovalo prirodzené konkurenčné prostredie, sú potrebné zásahy štátu do ekonomických mechanizmov. Neoliberáli, aby sa vyhli tomuto vnútornému sporu, prijímajú úplne inú logiku. Podľa Foucaulta jednoducho odmietajú, že monopol je dôsledkom konkurenčného boja, ale tvrdia, že je v ekonomike cudzím elementom, ktorý sa netvorí spontánne. Monopol tak vnímajú ako dôsledok priazne verejnej moci, či nesprávneho nastavenia právneho rámca. Ďalším argumentom je predstava, že monopol je fenomén národný a je dôsledkom uzavretej národnej politiky, ktorá v istých oblastiach nepripúšťa globálnu konkurenciu. Hlavným argumentom bol podľa Foucaulta takzvaný argument kritickej hranice – absolútny monopol vo férovom prostredí, bez nadržavania štátnych inštitúcií, nie je možný. Zároveň neoliberalí argumentujú, že monopol vlastne i tak nie je problém, pretože pokiaľ je v tržnom prostredí, tak je podmienený tým, že bude poskytovať výhodné ceny. Pokiaľ by monopolisticky ceny zvyšoval, tak by o monopol prišiel. Preto dokonca monopoly podporujú zdravú cenotvorbu, ktorá je ako sme to už spomínali vyššie, organizačným princípom neoliberalizmu. Problém monopolu, tak v neoliberalizme zaniká. Do ekonomického procesu netreba zasahovať, ale je treba zasahovať do právnych rámcov.

Teraz sa vyskytuje ďalšia otázka – ako zasahovať? Podľa Foucaulta je v tomto smere princípom neoliberalizmu zasahovanie do podmienok trhu a nie do ekonomických mechanizmov. Regulárny zásah do trhu by mal znižovať náklady, zvyšovať efektivitu produkcie a zvyšovať zisky. Pokiaľ neoliberalí regulujú trh, tak podľa Foucaulta majú vždy na pamäti tieto princípy. Ich snahou je teda zachovať istú rovnomernú cenotvorbu a všetko ostatné sa už vďaka tomu napraví. Ďalšou otázkou je, ako sa bude neoliberalizmus vzťahovať k sociálnej politike? Tradične je sociálna politika chápaná ako nástroj, ktorý vyrovnáva nerovnosti, ktoré sú dôsledkom ekonomických procesov. Foucault tvrdí, že neoliberalí odmietajú rolu sociálnych opatrení ako vyrovnávača nerovností. Práve naopak, pre neoliberalizmus je kľúčová základná nerovnosť – jedna skupina, ktorá zarába veľa, a druhá skupina, ktorá zarába málo. Tento druh nerovnosti, sa podľa Foucaulta, stáva regulátorom spoločnosti. Táto nerovnosť je základom pre nadprodukt, ktorý je investovaný do nekonečného rastu. Pokiaľ by bol nadprodukt investovaný do vyrovnania príležitostí,

sociálnych otázok, proste do ľudí, nemal by za dôsledok rast. Sociálna politika sa tak pre neoliberaľov stáva politikou zameranou na udržanie kúpnej sily, nie na poistenie proti rizikám, ako je choroba, chudoba a pod., ale ako poistka proti neschopnosti konzumovať. Podľa Foucaulta tu ide skôr o individualizáciu sociálnej politiky než o jej kolektivizáciu. Pokiaľ je jedinou úlohou sociálnej politiky umožňovať spotrebu, logicky sa sociálnou politikou stáva politika ekonomického rastu. Takto sa sociálna politika formovala, podľa Foucaulta, predovšetkým v USA, pričom jej snahou bolo vytvoriť prostredie, v ktorom by si jedinec mohol všetky riziká a problémy poistiť a vyriešiť cez spotrebu.

Podľa Foucaulta, neoliberalizmus neznamená bezzásahový trh. Vláda neoliberalizmu však má zasahovať do samotnej spoločnosti, aby konkurenčné mechanizmy fungovali ako spoločenské regulátory a aby produkovali legitimitu štátnej moci, ktorá vychádza z ekonomického rastu. Neoliberaľi si podľa Foucaulta prajú vykonávať vládu nad spoločnosťou, alebo, inak povedané, politiku sociálneho intervencionizmu. *„Znamená to snahu ustanoviť spoločnosť podriadenou konkurenčnej dynamike, nikoli spoločnosť platebně-obchodníckou“* [Foucault, 2009: 138]. Cieľom tohto sociálneho intervencionizmu je podľa Foucaulta usporiadanie spoločnosti na obraz firmy – premena každého aktéra v spoločnosti na čisto trhového aktéra – na firmu.

„Tedy problém: prostredníctvom čoho bude možné vniesť celek inštitucionálnych inovácií a korekcií, jež umožní konečne nastoliť sociálny rád ekonomicky riadený tržní ekonomikou, jak dopět k tomu, co ordoliberalové nazývají Wirtschaftsordnung, „hospodářský rád““ [Foucault, 2009: 151]. Podľa Foucaulta spôsobom, ako ustanoviť tento hospodársky „rád“ je zavedenie princípov právneho štátu do ekonomickej legislatívy. Vstupy do ekonomických mechanizmov môžu byť len cez formálne princípy právneho štátu. Štát by nemal do ekonomických mechanizmov zasahovať priamo, ale len cez všeobecné a formálne princípy, a teda nemá ovplyvňovať konkrétne výsledky. Štát nemá čo hovoriť do výšky cien, miezd a podobne – to všetko má byť dôsledok tržných mechanizmov. Štát môže akurát upravovať rámce. Výsledky vládnutia sa však dostávajú mimo jeho kontrolu. Štát určuje len pravidlá hry, ale výsledok hry nikto nepozná. Každý aktér spoločnosti sa tak pre štát stáva hráčom / podnikom. *Rule of law* je podľa Foucaulta v ekonomických procesoch súborom herných pravidiel. Úlohou práva je zo spontánnych ekonomických aktivít vytvoriť systém, rád. Trhová ekonomika sa stáva princípom pohybu spoločnosti ako celku a má slúžiť ako rámec pre rozhodovanie vo všetkých sférach. Tak ako v totalitarizme vkladá energiu do všetkého spoločenského pohybu dynamická a

nepredvídateľná voľ'a vodcu, pri neoliberalizme ide o princípy tržnej ekonomiky. Logika nekonečného rastu tak prerastá spoločnosťou skrz-naskrz.

4.4. Americký neoliberalizmus

Podľa Foucaulta, sa neoliberalizmus v USA sa utvoril do radikálnejšej podoby, než v západnej Európe. Aj v Amerike ako v Nemecku sa neoliberalizmus formoval ako opak keynesiánskej politiky New Dealu, a rovnako ako v Nemecku, bol liberalizmus v Amerike zdrojom legitimacy štátu. Podľa Foucaulta má však niekoľko črt, ktoré sú odlišné a boli kľúčové pre formovanie amerického neoliberalizmu. Vďaka dlhej liberálnej histórii sa čokoľvek, čo protirečilo liberalizmu, javilo v USA ako čosi importované, cudzoročné, a teda nedôveryhodné. Liberalizmus sa podľa Foucaulta stáva novým typom bytia a myslenia v Amerike – typ vzťahu medzi vládnucom a ovládaným. Chcel by som poznamenať, že Foucault, použil slovo ovládaný a nie občan, čo naznačuje vzťah nerovný a ako to vychádza z chápania manipulácie u Van Dijka. Pokiaľ máme nerovný vzťah pri vládnutí, hovoríme o vzťahu manipulátor a manipulovaný.

Foucault uvádza, že neoliberalí vyčítajú klasickým liberálom, že nepreviedli analýzu práce, a že s ňou vo svojich modeloch pracujú príliš zjednodušene. Neoliberalí prichádzajú na to, že je potrebné sa prácou zaoberať ako typom ekonomického správania, ktoré niekto vykonáva. Ten niekto je v tomto zmysle vnímaný ako „podnik“, aj keď ide o jedinca vždy je vnímaný ako aktívny ekonomický subjekt. Podľa Foucaulta, tak mzda vlastne predstavuje príjem, či výnos z kapitálu. Kapitálom sú schopnosti a kompetencie, ktoré umožňujú individuovi získať, čo najväčší výnos. Nový jazyk sa neučím preto, aby som rozumel literatúre, ani preto, aby som sa dorozumel, ale preto, aby som dostal lepšiu prácu. Tento spôsob uvažovania o osobnom rozvoji je dnes bezpochyby mainstreamom. Je tu zásadný rozdiel oproti Marxovmu chápaniu jednotlivca, ktorý predáva pracovnú silu, k jednotlivcovi, ktorý, Foucaultovými slovami, vníma sám seba ako podnik. Celá spoločnosť je rozložiteľná na podniky, je to utopický sen neoliberalizmus, sen o racionalizácii, o jednoduchej analytickej mriežke, ktorá umožní globálnu utópiu a bude schopná poňať jej komplexnosť práve vďaka tomuto zjednodušeniu, ktoré bude aplikovateľné na všetky aspekty spoločnosti. *Homo oeconomicus* získava podľa Foucaulta nový význam: už nehovoríme o človeku výmeny, ale o človeku konkurencie, pretože sa stáva partnerom výmeny a teda podnikateľom so sebou samým. Čas venovaný dieťaťu, koníčkum atď., je vnímaný ako investícia, ktorá utvára ľudský kapitál.

Tento ľudský kapitál je zdrojom inovácií, ktoré riešia problém liberalizmu a jeho imperiálnych koreňov, pretože aj keď už nie je dostupný priestor kam expandovať a rásť s ekonomickou aktivitou, vždy budú existovať nové inovácie, ktoré umožňujú rast. Podľa Foucaulta, vnímajú neoliberali podľa tejto logiky všetky problémy ako problémy malých investícií do ľudského kapitálu. Problémy tretieho sveta pre nich nie sú problémami blokovania a krivenia ekonomických mechanizmov, ale problémami neinvestovania do ľudského kapitálu. Trh vie všetko vyriešiť a na všetko sa nájde nové riešenie, teda inováciu. Ideologicky sa tento argument používa napríklad pri otázkach ničenia životného prostredia. Ak niečo škodí prírode, neprestaneme to robiť, ale nalejeme kopu peňazí do toho aby sme neutralizovali škody vďaka novým inováciám.

4.5. Aplikovanie ekonomických princípov na chápanie sociálnych javov v americkom neoliberalizme

Model podniku, ako ho spomínam vyššie, slúži podľa Foucaulta predovšetkým ako model, či šablóna pre sociálne vzťahy – zjednodušene povedané ako *modus vivendi* doby. Hybným princípom sa stáva konkurencia, ktorá udržuje rád v neustálom pohybe. Nemecký ordoliberalizmus si bol vedomý atomizačnej sily, ktorý tento prístup k sociálnym vzťahom má, no podľa Foucaulta bol americký neoliberalizmus v tomto smere oveľa radikálnejší. V Amerike sa dôsledne presadzuje práve táto podoba radikálne ekonomických sociálnych vzťahov. Tento prístup reprezentuje, podľa Foucaulta, množstvo odborných diel z oblasti psychológie, ktoré opisujú všetky ľudské vzťahy ako druh racionalizácie. V týchto dielach napríklad odôvodňujú rozšírenosť manželstva ako sociálneho modelu tým, že sa to oplatí a je to efektívne a pod.

Pri vládnutí sú všetky opatrenia, bez ohľadu na ich povahu, posudzované logikou čo najnižších nákladov. Snahou tak je neustále tlačiť inštitúcie do zoštíhľovania a znižovania nákladov, pričom sa neberú na zreteľ dlhodobé dopady. Logika efektívnosti sa tak, podobne ako vodcovský princíp, stáva vnútorným princípom, ktorý dáva do pohybu sociálne procesy, ktorý poskytuje vždy prítomný dôvod ku konaniu nejakým konkrétnym spôsobom, nejakou konkrétnou logikou.

Pre moc, či vládnosť existuje človek iba ako *homo oeconomicus*, len v tomto kontexte chápe a reaguje na jeho konanie, či potreby. Pre moc sa jedinec zase raz stáva, ako sme o tom hovorili aj pri totalitarizme, objektom, a to konkrétne podnikom. Foucault píše, že možnosť ovládať či manipulovať jedincom je pre systém, možná len do tej miery,

do akej tento jedinec funguje ako *homo oeconomicus*. Preto je logicky snahou manipulátora v neoliberalnom zriadení potláčať osobnosť jednotlivca v jej komplexnosti a podporovať v jedincovi vnímanie reality a seba samého jedine optikou trhu. V tomto zmysle Foucault hovorí o prispôbení racionality jedinca, pričom racionálne je len to, čo je efektívne alebo inak povedané ekonomicky výhodné.

Podľa Foucaulta je racionalita v tomto zmysle chápaná ako reakcia na zmenu sociálnej reality. Táto reakcia nesmie byť náhodilá ani špecifická, ale práve naopak, musí byť systematická a predvídateľná. Neoliberáli teda de facto chápu ekonomiku ako vedu o systematických odpovediach, reakciách na premenné prostredie. Práve v tejto systematickosti, či špecifickom type racionality, je istý manipulatívny potenciál. Takto ponímaná racionalita je prítomná nielen vo vládnutí, ale podvedome aj v mentálnych modeloch jednotlivcov. Pre jednotlivca sa stáva interpretačným princípom – analytickou mriežkou chápania sociálnej reality. Pokiaľ manipulátor šikovne tvorí ilúziu skutočnosti, ktorá je koherentná s touto logikou a zároveň slúži jeho mocenskej potrebe, ľahko môže utvárať mentálne modely jedincov v svoj prospech.

4.6. Homo oeconomicus a vládnutie

Homo oeconomicus je inými slovami, ako uvádza Foucault, ten, čo počúva svoj záujem, pričom tento jeho záujem je nejakým spôsobom reaktívny so záujmami ostatných. Z hľadiska neoliberalného vládnutia je to ten, ktorý má mať úplne voľné pole pôsobnosti, ktorému sa má štát uhýbať z cesty. Tu prichádzame k istej dvoj-značnosti tohto pojmu. Na jednej strane je *homo oeconomicus* ten, ktorý prijíma istý typ racionality a tá racionalita ho robí manipulovateľným, pretože reaguje na prostredie vždy podľa rovnakej logiky. Na druhej strane je to ten subjekt, ktorý má ostať neovplyvnený, ktorému má byť ponechaná všetka sloboda a autonómia.

Foucault tento paradox vysvetľuje povahou neoliberalnej vlády. Foucault tvrdí, že neoliberalná vláda znamená narábanie so záujmami. Pritom však potrebuje nejaký kľúč, konkrétnu logiku, podľa ktorej to bude realizovať. Z toho, čo už sme tu opísali, je jasné, že to je logika zásad ekonómie. *Homo oeconomicus* sa tak stáva, podľa Foucaulta, základným atómom novej vládnej rezony. Foucault si kladie otázku, čo to je ten záujem, ktorý riadi jednotlivca? Záujem mám o niečo, pred niečím iným, je to istá preferencia voľby. Foucault pokračuje analýzou klasických anglických empirikov, ktorí prišli na to, že subjekt nie je definovaný slobodou, ale možnosťou individuálnej voľby, a to voľby neredukovateľnej.

Táto neredukovateľnosť znamená, že dôvody voľby sú identifikovateľné a rozložiteľné, len do istého stupňa. Keď sa budem do nekonečna pýtať otázku prečo, prídem ku koncu, ktorý už nemá význam ďalej explikovať. Ten koniec je: lebo je to pre mňa dobré, lebo sa mi to opláti. Práve toto sa chápe ako záujem. „*Zásada individuální, neredukovateľné, neprenositelné voľby, voľby atomistické, bezpodmienečne vzťahované k samotnému subjektu, to je to, čo sa nazýva zájmem*“ [Foucault, 2009: 237]. Subjekt sa tak stáva subjektom záujmu. Záujem ako prejav toho, čo je pre mňa dobré. Zároveň však pre neoliberaľov platí premisa, že čo je dobré pre mňa je dobré aj pre spoločenstvo. Podľa Foucaulta vzniká zvláštna situácia, kedy nepoznáme všetky aspekty, ktoré podmieňujú tvorbu záujmu, a zároveň nie je jasne kvantifikovateľný produkt tohto záujmu ani jeho dopad, ale vždy platí premisa, že sledovanie záujmu jednotlivca prospeje celej spoločnosti. Tento racionalizovaný egoizmus je, podľa Foucaulta, jadrom tzv. smithovského princípu „neviditeľnej ruky trhu“. Neviditeľná ruka trhu sa stáva univerzálnym princípom, ktorý celej tej nekonečne komplexnej a neuchopiteľnej spleti ekonomických vzťahov a významov dáva nakoniec zmysel a presvetľuje ju. Jej neviditeľnosť spočíva v tom, že dáva logiku niečomu, čomu ani sama nerozumie. Aby sme to zhrnuli, trh sleduje individuálne záujmy, pričom nechápe ako sa utvárajú, no len ony vedia priniesť spoločenský prospech, pretože sledujú neredukovateľnú logiku individuálneho záujmu: robím to, čo je dobré pre mňa. Keď k tomu pridáme predpoklad, že to, čo je dobré pre mňa, je dobré aj pre spoločenstvo, vzniká z toho základný princíp vládnuteľnosti.

Tu sa však dostávame k povahe suveréna v takto ponímanej vládnej rezone. Suverén nemôže, zasahovať do systému individuálnych záujmov, ktoré prinášajú verejné blaho, ani nemôže tieto záujmy nijako reflektovať, pretože by ich tým kompromitoval. Vládnutie teda nemá inú rolu, než uvoľňovať cestu záujmom, a preto funguje vždy iba v kontexte krátkodobých opatrení. Takto vnímaná vládnuteľnosť pripravuje suveréna o legitimitu zasahovanie či intervencie do ekonomických mechanizmov. Preto pri tomto type vládnutia ekonomický suverén jednoducho neexistuje. Odmietnutie suveréna, podľa Foucaulta, predstavuje odmietnutie policajného štátu, odmietnutie akejkoľvek autority, ktorá by mala nárok niečo prikazovať. V tomto zmysle ide o symbolické dovriešenie odmietnutia absolutizmu alebo čohokoľvek presahujúceho v politike. Podľa Foucaulta je chybou, že sa ekonómia stala vládnu rezonou namiesto toho, aby to bola vládnutím využívaná vo verejný prospech. Ako spomína vo svojich prednáškach doktor Rynda, decízne priestory politiky a ekonomiky sa v neoliberalizme stávajú jedným priestorom, a to tak, že politický priestor je okupovaný ekonomickým priestorom. Keď Foucault hovorí o

zrodení biopolitiky, práve tu sme pri jej zrode. Politika sa nesnaží spoločnosť utvárať, ale dáva priestor nekonečnému množstvu individuálnych záujmov, ktorých nekontrolovateľné synergie utvárajú spoločnosť. Globalizácia a stále väčšia prepojenosť celého sveta, tomuto spôsobu vládnuteľnosti nahrávala, pretože pri globálnej komplexnosti problémov vládnutia ponúkla zjednodušujúci filter. Politika len spriechodňuje individuálne ekonomické záujmy, inými slovami stará sa o rast. To je jediné, k čomu má neoliberálna vláda legitimitu.

Foucault v záverečnej časti opisuje túto vzťahnosť vládnutia k trhu ako referenčný rámec vládnuteľnosti. Teda ako rámec, ktorý je zdrojom jeho legitimacy a zároveň poskytuje vládnutiu aj istú rámcovú logiku toho, ako sa univerzálne vzťahovať k všetkým problémom vládnutia. V totalitarizme bol vodcovský princíp podobný referenčným rámcom, kde, ako to popisuje Arendtová, dynamická vôľa vodcu sa stala zdrojom pohybu v spoločnosti, čo v podstate znamená, že je referenčným rámcom vládnej rezony totalitarizmu. Foucault píše, že jedinec je natoľko ovládateľný, nakoľko spadá pod tento referenčný rámec, nakoľko ho preberá ako svoj mentálny model. Čím má byť teda manipulácia úspešnejšia, tým viac musí samého seba jedinec chápať ako bytosť ekonomickú, ako podnik, alebo v totalitarizme tým väčšmi cíti jedinec jednotu medzi svojou a vodcovou vôľou. Keď sa teda bavíme o manipulácii ako o spoločenskom fenoméne, pre jej podobu a formy je kľúčový referenčný rámec konkrétneho typu vládnuteľnosti.

Zrodenie biopolitiky predstavuje paradigmatickú zmenu vo vládnuteľnosti v tom zmysle, že suverén sa vzdáva snahy vytvárať istý konkrétny typ spoločnosti, ale len spriechodňuje konkurenčné mechanizmy, robí priestor pre individuálne záujmy, ktoré živelne spoločnosť formujú. Moc sa v tomto momente rozpadá medzi množstvo záujmov a držiteľov, keď sa k tomu pridajú dopady globalizácie klasická politika má zlomok moci, či dopadu ako mala v minulosti. Akákoľvek reforma politického systému je teda dnes o to náročnejšia, že sa týka obrovského množstva aktérov a zároveň tu neexistuje jeden aktér, ktorý má dostatočný dopad na presadzovanie systémových zmien. Týmto aktérom by samozrejme mala byť občianska spoločnosť, ktorá je v neoliberálnej spoločnosti vytláčaná z rozhodovania. S týmto rozpadom moci medzi množstvo aktérov sa logicky zároveň zrodila aj biomanipulácia. Manipulácia je svojím spôsobom perverzný prejav zneužitia moci. Politika sa veľkej časti moci vzdala v prospech aktérov trhu, teda podniky, myslené od jednotlivcov, cez firmy až po nadnárodné korporácie. Pri tomto rozpade moci medzi množstvo aktérov sa zároveň rozkladá aj pôvod manipulácie medzi ďaleko väčšie množstvo aktérov. V totalitarizme je manipulácia závislá od jednej štruktúry, ktorá má

celkom jasného pôvodcu a držiteľa moci, čo ju robí zároveň zraniteľnejšou. Neoliberálna štruktúra má viac držiteľov moci a teda aj pôvodcov manipulácie, čo ju robí rezistentnejšiu voči zmenám, ktoré idú proti jej vnútornej logike.

Foucault je presvedčený, že je potrebný nový referenčný rámec na inej báze. Otázka je, ako zvládnuť pole suverenity, aby nevznikala absolutistická moc, neobmedzený trh, ani vláda ekonomických princípov. Všetko sú to referenčné rámce náchylné na využívanie manipulácie ako nástroja vládnutia. Ovpływujú oblasti života a spoločnosti, ktoré ovpływovať nemajú. Rámce sa prenášajú z verejnej sféry do súkromnej. Foucault sa domnieva, že nový referenčný rámec by mohol poskytnúť koncept občianskej spoločnosti. Podľa Foucaulta, práve on predstavuje koncept vládnej technológie, ktorý môže rešpektovať princípy ekonómie aj práva zároveň a pritom vyhovuje nutnosti všadeprítomnosti vlády, ktorej snahou má byť spravovať a nie ovládať. Zároveň občianska spoločnosť je schopná lokalizovať vládnutie ku občianskym komunitám, zatiaľ čo trh v globálnej neoliberalnej tekutej spoločnosti udržuje vládnutie v neúnosnej komplexite.

Homo oeconomicus a občianska spoločnosť sú podľa Foucaulta komplementárne zložky liberálneho umenia vládnúť. Neoliberalizmus túto komplementaritu nerešpektuje. Rozmer spravovania a služby, ktorý je v takto poňatom vládnutí kľúčový, funguje ako prevencia pred manipulatívnymi praktikami pri vládnutí. Pri manipulácii je vždy prítomný moment nerovnosti a moment zneužitia moci, pokiaľ je v referenčnom rámci vládnutia prítomný silný hodnotový rámec, ako napríklad rozvoj občianskej spoločnosti, či presadzovanie verejného záujmu, udržateľnosti práve tento rámec delegitimizuje zneužívanie moci, či odhaľuje nerovnosť ako dopad vládnutia.

5. Manipulácia v štruktúrach neoliberalizmu

5.1. Mcdonaldizácia a manipulácia

Podľa Foucaulta je jednotlivec v radikálne ekonomickej spoločnosti manipulovateľný natoľko, nakoľko práva princípy ekonómie ako univerzálny princíp riešenia všetkých životných otázok. Tu by som rád obrátil pozornosť na dielo Geogra Ritzera *Macdonaldizace společnosti* [Ritzer, 1996], v ktorom Ritzer zavádza termín macdonaldizácie: „*MacDonald zde spíše slouží jako hlavní příklad, přímo paradigma rozsáhlého procesu, nazývaného macdonaldizace, což je proces, při kterém principy rychloobslužných restaurací ovládají stále více sektorů americké společnosti i celého zbytku světa*“ [Ritzer, 1996: 18]. Macdonaldizácia je proces, ktorý prenáša neoliberálne ekonomické princípy do všetkých sektorov spoločnosti vrátane životov jednotlivcov, ktorý sa vďaka tomu stávajú manipulovateľnými. Ide o princípy, ktorý zavádza efektivitu, automatizáciu, uniformitu. Zjednodušene povedané, tie radikálne ekonomické princípy o ktorých hovorí Foucault, ktoré riadia spoločnosť, sa snaží Ritzer vyjadriť jedným slovom, čo je veľmi šikovné, aj keď sa tým riskuje strata analytickej presnosti.

Ritzer tvrdí, že macdonaldizácia sa prejavuje tzv. iracionalitou formálnej racionality. Toto na prvý pohľad protirečivé prehlásenie má svoj zmysel. Podstatou macdonaldizácie je racionalizácia v neoliberalnom chápaní slova. Pod racionalizáciou sa myslí zvyšovanie efektivity, ktorá je však vnímaná veľmi špecifickým spôsobom. Ide o istú robotickú presnosť typu montážnej linky, ktorej cieľom je všetko unifikovať, kvantifikovať, urýchľovať, spraviť predvídateľným a dokonale kontrolovateľným. Problém je, že takto ponímaná racionalizácia v neoliberalnom zmysle slova produkuje často iracionálne výsledky. Napríklad úžasne efektívne rýchloobslužné reštaurácie sa kľúčovým spôsobom podieľajú na tom, že obezita sa stala populačným problémom. Príkladov by sme našli množstvo a dnes to už nie je žiadna novinka. Úlohou manipulácie je túto iracionalitu nejakým spôsobom maskovať, či dokonca v rámci vnímania jedinca neutralizovať, alebo urobiť jedinca v jeho vlastných očiach bezmocným voči tejto iracionalite.

Potrebujeme sa vzťahovať k tým aspektom macdonaldizácie, ktoré ovplyvňujú to, ako jednotlivec chápe realitu, pričom však toto upravené chápanie sociálnej reality sleduje logiku trhu a ignoruje iracionality, ktoré sú pre jedinca v svojich dôsledkoch škodlivé. Ako neoliberalna spoločnosť konštruuje sociálnu realitu tak, aby jednotlivec prijímal ako vnútorný princíp všetkého konania ekonomické princípy efektivity a konkurencie, a aby

seba samého vnímal ako podnik? Táto otázka sa vzťahuje na konkrétne spoločenské procesy a štruktúry. Na tento účel v ďalšej časti práce postupne rozoberiem individualizáciu jednotlivca, Schnaibergov koncept usporiadania spoločnosti po vzore výrobného pásu a nakoniec urobím krátku analýzu konzumu a princípu komodifikácie.

5.2. Logika výrobného pásu a manipulatívny efekt uzavretého kruhu

V tejto časti by som sa rád zamerlal na organizačnú štruktúru neoliberalnej spoločnosti, pričom sa na záver pokúsim objasniť súvis s fenoménom spoločenskej manipulácie. V knižke *An Invitation to Environmental Sociology* [Bell, 2004] opisuje Bell už spomínaný koncept spoločnosti po vzore výrobného pásu. Pôvodne ide o koncept Alana Schnaiberga, pričom v tejto práci ho môžeme vnímať ako rozšírenie konceptu macdonaldizácie.

Podľa Bella je hlavným motorom spoločnosti princíp bežiaceho pásu. Bežiaci pás má troch hlavných aktérov biznis, ľudí a politiku. V neoliberalnej spoločnosti je biznis hnaný neustálou konkurenciou, a teda snahou produkovať väčšie zisky. Politickí zastupitelia potrebujú ako legitimizačný prvok pre svoje vládnutie ekonomický kvantitatívny rast, ktorý je odrazom ich schopnosti vládnuť a zvyšovať blahobyť. Ľudia (alebo skôr ľud) tu majú trojitú rolu: ako občania, ako pracovná sila a ako konzumenti. Konkurencia spôsobuje, že trh neustále tlačí biznis k znižovaniu výrobných nákladov a teda k modernizácii. V spoločnosti, kde štát nereguluje biznis, sa logicky prejavujú monopolizačné tendencie konkurencie. Keď firma na páse výroby spomalí, je väčšinou nahradená agresívnejšou spoločnosťou. Firmy preto pre svoje prežitie musia za každú cenu rásť. Túto potrebu s nimi zdieľajú aj politici, ktorí potrebujú rast pre legitimizáciu moci. Zároveň vďaka stále postupujúcej monopolizácii tlačí biznis politikov čoraz väčšmi k múru. Biznis vlastní čoraz viac médií a teda kontroluje diskurz. Okrem toho má silný vplyv, na dopady na zamestnanosť a ekonomický výkon krajiny, pričom ale biznis na krajinu nieje viazaný. Jedinec je na výrobnom páse existenčne závislý od ostatných aktérov, a to ako z hľadiska konzumenta, tak aj z hľadiska zamestnanca. Preto bude od politikov vyžadovať predovšetkým funkčnosť výrobného pásu, len rast prinesie konzumentovi možnosť konzumovať viac. Rola konzumenta tak u jednotlivca potláča rolu občana.

V takto ponímanej logike žiadny z aktérov nemá na výber a musí udržiavať pás výroby funkčným aj pri neustále sa zvyšujúcich obrátkach. Keďže každý sledujeme svoj

individuálny záujem, tak je len jedna vec istá: či už ide o politika, jednotlivca, firmu, či korporáciu, každý bude konať tak, aby sledoval svoj individuálny záujem. To je jediná istota, ktorú máme. Preto tu zostáva jediná možnosť: byť tým najrýchlejším „podnikom“ na výrobnom pásu. Proti tomuto zákonu spoločnosti, ktorý je rovnako nevyhnutný ako gravitácia, nie je možné logicky namietat'. Práve túto ilúziu nevyhnutnosti, prirodzenosti, Bell rozporuje. Presadzovanie tejto logiky podporuje účelové zúženie perspektívy jedinca s cieľom preferovať rast pred všetkým ostatným v spoločnosti.

Ambivalentnosť tejto logiky výrobného pásu spočíva v tom, že do veľkej miery je tento princíp funkčný a pravdivý. Takto popísaný kolobeh dnes funguje a fakticky tvorí základ neoliberálnej spoločnosti. Ideologická manipulativnosť spočíva v tom, že je prezentovaný ako prírodný zákon a preto sa takéto štruktúrovanie alebo organizácia spoločnosti nespochybňuje, pretože iná možnosť nie je. Podobne ako pri totalitarizme, je tu organizácia spoločnosti prepojená s ideologickým predpokladom, že fungovanie spoločnosti je riadené zákonmi, ktoré fungujú absolútne a nevyhnutne ako matematické či prírodné zákony. Je to práve pozícia občana, ktorá je u jednotlivca najradikálnejšie potláčaná, pretože občan v spoločnosti riadenej prírodnými zákonmi má zmysel len raz za štyri roky, inak nemá ako ovplyvniť chod spoločnosti. Aktívnou snahou a dôsledkom neoliberálnej politiky tak je redukovať občana na voliča a konzumenta. S tým súvisí práve koncept individualizácie a následne aj koncept individualizovanej spoločenskej zodpovednosti. Oba tieto koncepty rozoberám v ďalšom texte.

5.3. Inštitucionalizovaná individualizácia ako predpoklad spoločenskej manipulácie (podľa Becka)

Neoliberáli chápu individuum ako individuum voľby a to voľby predovšetkým konzumnej. To, čo konštituuje jeho slobodu, je sloboda vyberať si. Jeho život a jeho sloboda sú výsledkom toho, ako si toto umenie dokázal osvojiť. Každé zlyhanie je jeho osobným zlyhaním, pretože sa chybnými voľbami dostal do situácie, kde si už vyberať nemôže. Beck je toho názoru, že takto ideologicky ponímaná individualita ruší schopnosť prijímať zdieľané záväzky a práve preto neoliberalizmus tak neúprosne bojuje proti sociálnemu štátu. Od tohto neoliberálneho chápania individualizácie je potrebné rozlíšiť vnímanie individualizácie v sociálnych vedách. 'Klasici ako Giddens, Foucault či Habermas, podľa Becka, chápu individualizáciu ako dôsledok komplexného a dlhodobého procesu socializácie' [Beck, 2002: 28]. Ich názory na pozitívnu či negatívnu rolu

individualizácie sa už rozchádzajú. Spoločne ju však vnímajú ako znak vysokej diferencovanosti vnútri spoločnosti. Individualizácia sa stáva novým princípom spoločenskej integrácie. Tradícia ako princíp ľudskej vzájomnosti je nahradená paradoxnou kolektívne recipročnou individualizáciou, ktorá je v tomto aspekte značne ambivalentným fenoménom. Beck v tomto zmysle hovorí o inštitucionalizovanej individualizácii. Nakoľko sa všetky také princípy, ako sú práva a povinnosti, viažu práve na individuum a nie na skupinu ani na spoločenstvo. Špirála individualizácie, dôsledne ničí všetky zaužívané sociálne väzby a zvyky budované generáciami.

V kontexte druhej modernosti alebo tekutej modernosti (Beck používa termín druhá modernosť, ale ja budem ďalej používať Baumanov termín, ktorý som na začiatku označil ako východiskový pre túto prácu a ktorý verím, že je v tomto kontexte zameniteľný) treba individualizáciu vnímať ako dôležitý celospoločenský hybný prvok, ktorý je kľúčový pre utváranie a manipuláciu vnímania sociálnej reality jednotlivca. V spoločnosti, kde je jednotlivec základnou jednotkou vládnuteľnosti, či vôbec všetkého pohybu, ako tvrdí Foucault, je pre podobu spoločnosti rozhodujúci spôsob, ako sa utvára vnímanie reality individua. Individualizácia je, podľa Baumana, štruktúrou druhej / tekutej modernity. Je to do istej miery jeden z faktorov, ktorý modernitu skvapalňuje.

Dôležitým dopadom, takto utváranej spoločnosti, je inštitucionálna nerovnováha medzi globálnymi problémami a zameraním vládnutia na individuum a jeho práva. Becka uvádza ako dôkaz napríklad napätie v dnešných rodinách, pretože, ako vraví, rovnosť medzi ženami a mužmi nemožno inštitucionálne vymôcť. Podľa Becka sa do vzťahov dostáva silný moment istej, dalo by sa povedať, neoliberalnej racionality. Je to presne tá neredukovateľná racionalita, o ktorej vyššie hovorí Foucault. Racionalita (robím len to, čo sa mi oplatí) sa vo vzťahoch mení na logiku „ja tebe len toľko, čo ty mne“. Vzťahy sa tak stávajú neustálym kolbišťom racionalizácií, aby v nich bola zachovaná úplná „rovnosť“, ktorá však nie je ničím viac než utópiou, ktorá odporuje povahe skutočnosti. V dôsledku toho je súčasťou tohoto fenoménu istý imperatív nezávislého života, v zmysle nezávislosti z hľadiska zdrojov. Na to, aby sa takáto rovnosť dala aspoň zdanlivo dosiahnuť, potrebuje každý človek nezávislosť od svojho blížneho. Beck je toho názoru, že ignorovanie tejto logiky vzťahu „niečo za niečo“ vystavuje vzťah riziku, že nahromadený pocit nespravodlivosti tento vzťah poškodí alebo dokonca zničí.

Reakciou napríklad páru alebo iných blízkych je znovu vyjednať dynamiku vzťahu a hľadať dynamiku, ktorá by bola dlhodobou udržateľná pre všetky strany. Snaha nájsť funkčnú dynamiku, pri ktorej by si každý mohol zachovať svoju individualitu, je podľa

Becka narušovaná, neoliberalnou ideológiou. Na to, aby mohla táto ideológia čo najľahšie presadzovať svoju vieru v nekonečný exponenciálny rast, musí presadzovať nerovnosť ako konštitučný znak, čo som už spomínal vyššie pri výklade Foucaulta. Rozklad vzťahov napomáha prehlbovať nerovnosti a zároveň predchádza vytvoreniu väzieb na základe konkrétnej spoločenskej triedy. Dnes je napríklad veľmi ťažké charakterizovať zo sociologického hľadiska voličov Trumpa. Jedným aspektom, ktorý ich často spája, sú rozpadnuté či nefunkčné vzťahy, ale to iba na okraj. Práve človek s nedostatkom sociálnych vzťahov je náchylný stať sa obeťou manipulácie.

Na jednej strane znamená individualizácia rozklad sociálnych väzieb, zatiaľ čo na druhej strane znamená tiež oslobodenie od okov, niektorých dogiem, či tradícií, ktoré presadzovali jednostranné vnímanie sveta a symbolizovali istý diktát obyčaja. Beck však upozorňuje, že je tento diktát nahradený novými okovami, ako je napríklad podoba pracovného trhu, podoba sociálneho systému, potreba poistenia všetkých rizík, či tlak na uspokojovanie potrieb konzumu. Sociálna realita je konštruovanejšia než kedykoľvek predtým, individuum nie je v vzduchoprázdne. Naopak, to, ako vníma, chápe a utvára svoje okolie i seba samého, je silne determinované jeho prostredím. V tejto chvíli by som znova rád spomenul Ericha Fromma a jeho dielo *Strach ze svobody* [Fromm, 1993]. Fromm tvrdí, že i keď sme sa emancipovali od zväzujúcich tradícií, absolutizmu a mnohých iných foriem poddanstva, nenaučili sme sa slobodu pozitívne využiť a v ťažkých chvíľach hľadáme mechanizmy úniku. Individualizácia v svojej radikálnej podobe, ako ju presadzuje neoliberalna spoločnosť, posilňuje strach a neistotu, ktoré sú v jedincovi prítomné a ktoré nie je schopný pozitívne riešiť. Výsledkom je ustráchaný neurotický jedinec, ktorý je ľahkým terčom najrôznejších druhov manipulácie. Individualizácia je skôr proces osamocovania jedinca v spoločnosti. V tomto zmysle sa väčšmi podobá na proces atomizácie, ako ho pri totalitarizme spomína Arendtová, než na proces získavania identity či emancipácie, čo je chápanie, ktoré máme bežne asociované s týmto slovom. Aj v tvrdej aj v tekutej modernite je základným predpokladom manipulovateľnosti, odstránenie sociálnych väzieb. Naopak, logicky platí, že prevenciou spoločenskej manipulácie je istá zakorenenosť voči svojmu okoliu.

Sociálna realita je nielen prostredím v ktorom jedinec (chtiac, či nechtiac) žije, ale je zároveň prostredím, ktoré je nútený spoluvytvárať, a to veľmi konkrétnym spôsobom. Ako uvádza Beck, v tekutej modernite je toto nútenie silnejšie než v ktorejkoľvek minulej spoločnosti. Neoliberalna spoločnosť sama nevytvára záchranné siete pre jedinca. V tekutej spoločnosti rizík nesie väčšinu rizík jedinec sám. Ak ich zvládne, môže byť

víťazom, ale ak nemá predpoklady si tieto riziká poistiť, či nemá zdroje, ktoré by mu umožnili vyhnúť sa im, jeho malé dejiny sa ľahko môžu stať príbehom osobnej prehry. Na tomto príklade je vidno, že jedinec sa musí podieľať na vytváraní sociálnej reality väčšmi než kedykoľvek predtým, pretože tie mechanizmy ktoré mu vytvárala spoločnosť v minulosti, si dnes musí zabezpečiť sám. Neoliberálna spoločnosť sa vzdáva benefitov zdieľania, pričom verí, že ich vie nahradiť benefitmi, ktoré vznikajú ako dôsledky sledovania individuálnych záujmov. Tieto benefity sú však už len pre víťazov konkurenčného boja. Porazeným neoliberalna spoločnosť neponúka skoro nič. Okrem toho podiel porazených časom vzrastá, pretože súťaž, ako je pre ňu typické, smeruje k finále.

Typickým znakom individualizovanej spoločnosti je podľa Becka to, že neponúka pomoc, ale možnosti výberu – pričom týchto možností neustále pribúda. Neustále opakujúci sa akt voľby sa stáva konštitučným prvkom sociálnej reality individualizovanej spoločnosti a aktívne vytvára jej štruktúry. Podľa Becka sú tieto voľby zakotvené v rutinizovaných činnostiach jednotlivcov, ktorých dôsledky si títo jednotlivci neuvedomujú. Často si neuvedomujú ani samotnú činnosť. Bez pomoci spoločnosti musí jedinec čeliť všetkým rizikám života sám. Vždy je tu prítomný strach z toho, že týmto rizikám čeliť nedokáže. Neraz sa stane, že aj lepšie situovaný jedinci sa nedokážu poistiť pre všetky prípady. Neoliberálna ideológia je principiálne proti rozsiahlym inštitucionálnym systémom, ktoré by pomáhali tieto ťažké situácie riešiť. Možnosť voľby sa tak stáva možnosťou dlhodobu poistiť svoj život voči rizikám a predchádzať im. Jedinec, ktorý je vystavený neustálemu prílevu rizík, ktoré spoločnosť často krát umelo generuje, vníma realitu cez riziká. Ako podnikateľ sám zo sebou si chce zabezpečiť čo najlepšiu a najbezpečnejšiu pozíciu, ale v svete, v ktorom sa riziká neustále generujú, sa nikdy nedokáže poistiť absolútne. Zdôrazňovanie rizík sa stáva nástrojom manipulácie, pričom snaha jednotlivca vyhnúť sa rizikám prospieva väčšmi potrebám rastovej spoločnosti než samotnému jednotlivcovi, ktorý túži po zabezpečenej budúcnosti.

Beck chápe individualizáciu predovšetkým ako produkt pracovného trhu, pričom sa bližšie zameriava na jeho tri aspekty: vzdelávanie, mobilitu a trhové súťaž. V neoliberalnej spoločnosti sa vzdelávanie stáva nástrojom selekcie, kde jednotlivec prechádza sériou osobných skúšok, ako sú jednotlivé testy, prijímacie skúšky a podobne. Vzdelanie na univerzite zase ponúkne jednotlivcovi istú špecializáciu, ktorá ho oprávňuje na konkrétnu prácu, alebo je proste len dôkazom, že je schopný vykonávať náročnejšie povolania. Vzdelávanie je tak v neoliberalnej spoločnosti systémom selekcie, ktorý slúži potrebám trhu. Rozvoj jednotlivca ako integrálny osobnosti je odmietnutý. V tomto zmysle sa s

jedincom vo vzdelávacom systéme manipuluje, pretože pre systém je jedinec objekt. Ako objekt nemá potreby, má iba hodnotu, a to trhovú, ako potenciálna pracovná sila. Výška tejto hodnoty je odvodená od toho, ako je schopný zhodnotiť svoje schopnosti v rámci vzdelávacieho systému. Vzdelávanie sa tak stáva tiež podnikaním so sebou samým a postupným zvyšovaním vlastnej trhovej hodnoty.

Vstup na pracovný trh znamená podľa Becka drastickú zmenu životných rytmov a popretfhanie mnohých dovtedajších sociálnych väzieb. Tento fakt je podmienený imperatívom mobility, ktorý trh na jedinca kladie. Práca, ktorá je často ďaleko od domova a je podmienená časom a mobilitou, rozrušuje klasické sociálne vzťahy, ktoré sú založené na súnáležitosti jedinca so svojim prostredím. V mobilnej individualizovanej spoločnosti domov neznamena nič viac než miesto, kde spím.

Za ďalšiu dôležitú individualizačnú silu v rámci pracovného trhu považuje Beck súťaž. Ľudia v rámci trhu spolu spolupracujú, čo je samozrejme prirodzené. Logicky by tak ľudia z jedného odboru mali vytvárať komunitu, ktorá zdieľa profesijné skúsenosti a vytvára na odbornej báze vzťahy a partnerstvá. Tento prístup je však pre neoliberalnú ideológiu cudzí. Spoločnosť je hnaná dopredu individuálnym záujmom a ten odmieta akékoľvek zdieľanie. Práve naopak, nastavuje systém tak, aby každý jedinec vždy presadzoval svoj záujem. Z kolegov sa tak stávajú predovšetkým konkurenti, ktorí zápolia o zdroje, povýšenie a podobne. Tento prístup samozrejme rozkladá sociálne vzťahy a dokonca vzhľadom na to, že blokuje dostupnosť informácií, je problematický aj z hľadiska rozvoja či pokroku.

Beck ďalej opisuje koncept „kultúry seba“, ktorý je dôsledkom individualizovanej spoločnosti a je do istej miery prejavom kultúry egoizmu, či narcizmu. Hlavnou náplňou života jednotlivca v tekutej modernite sa stáva jeho vlastná identita a jej dotvorenie. Fromm vo svojej slávnej knižke *Mít alebo byť* [Fromm, 2014], tvrdí, že jedinec vníma seba samého a svoju identitu ako svoj majetok. Má istú predstavu o svojej role v spoločnosti a vlastnosti, ktoré nadobudol, aby mu pomáhali túto rolu plniť, považuje za vlastnosti, ktoré ho robia tým, kým je. Človek sa tak fixuje na tieto najvýraznejšie vlastnosti, či povahové črty, a vníma ich ako svoje vlastníctvo. Vďaka tomu stráca istú spoločenskú citlivosť a empatiu, pretože jeho schopnosť reagovať na prostredie je obmedzená len na tie zväzky reakcií, ktoré sú koherentné s jeho úzkym vnímaním seba samého ako podniku. V spoločnosti, ktorá má ako referenčný rámec logiku trhu, a v ktorej jedinec, ako sme už vyššie spomínali, vníma samého seba ako podnik, bude jedinec posilňovať tie vlastnosti, ktoré mu pomôžu byť úspešným hráčom v súťaži, a ostatné kompetencie bude zanedbávať.

Táto logika je okrem iného prítomná aj vo vzdelávacom systéme, ktorý bežne zanedbáva napríklad emocionálny, či umelecký rozvoj jedinca a výlučne sa sústreďuje na kompetencie, ktoré bude jedinec potrebovať ako zamestnanec, alebo, ešte presnejšie, ako účastník konkurenčného boja.

5.4. Individualizovaná spoločenská zodpovednosť, ako prejav manipulácie, s cieľom redukovať občana

Ako sme už vyššie spomínali, v tekutej neoliberalnej spoločnosti je jedinec redukovaný na aktéra voľby. Klasickou črtou manipulácie je, že chce upraviť vnímanie sveta u jedinca tak, aby jedinec prispieval k plneniu ideologickej viery rádu. V prípade neoliberalnej ideológie je to sen (či viera) o nekonečnom ekonomickom raste. Neoliberalizmus chápe podnik ako svoju základnú jednotku, ktorého základné právo a logika je právo voľby, ktoré je chápané ako právo sledovať svoj egoistický záujem. Je to práve tento moment, v ktorom dochádza k manipulácii v zmysle ako o nej hovorí Teun Van Dijk, teda k zmene v mentálnom modeli jedinca. Doteraz sme hovorili o spôsoboch ako sa spoločnosť organizuje či štrukturuje aby jedinca redukovala výlučne na podnik, či aktéra konkurencie a voľby. Aktom voľby sa jedinec stáva účastníkom a tvorcom spoločnosti, ale vďaka perspektíve, do ktorej ho spoločnosť postavila (ako ho perspektivizovala), nekoná jedinec koná na prospech seba, ani na prospech svojich blízkych, ani na prospech spoločenstva, ale koná na prospech a podľa logiky nekonečného rastu. Pritom zostáva v ilúzii, že sleduje neustále vlastný záujem. To, čo teraz opisujeme, je jednoznačne manipulácia, tak, ako sme ju opísali na začiatku práce. Človek v kontexte falošnej predstavy o svete koná nejakým spôsobom, ktorý však nie je na prospech jemu, ani spoločenstvu, ale ide len na v prospech moci a jej multiplikácie. V perspektíve, do ktorej je jedinec spoločnosťou natlačený/perspektivizovaný, tak nie je akt voľby aktom slobody, ale naopak, aktom podvolenia sa. Konanie jedinca má teda vo všetkých svojich aspektoch podporovať rast spoločnosti a nie jeho skutočné potreby.

Ďalej je treba pochopiť, aké konkrétne manipulačné mechanizmy pretvárajú konanie jednotlivca aj v neekonomických sférach tak, aby prospievalo rastovému imperatívu neoliberalnej spoločnosti. Na tieto účely by som rád spomenul fenomén individualizácie spoločenskej zodpovednosti a s ňou súvisiaci princíp komodifikácie. Ulrich Beck v tomto kontexte rozlišuje dva typy politiky: politika, ktorá je výrazom a produktom kultúry „seba“ a klasická parlamentná, či inštitucionálna, politika. Politikou

individualizovanej kultúry seba myslí Beck rozhodnutia jednotlivcov, ktoré sú robené s ambíciou dopadu na politickú situáciu, ale pritom tento dopad ostáva nepriamy. Ide o upravenie konzumnej voľby ako politický akt. Samo osebe je napríklad nahradenie palmového oleja v jedálnom lístku veľmi pozitívna a chvályhodná vec. Problém nastáva, keď sa tieto dva spomínané typy politiky zlúčia. Akt nákupu sušienok bez palmového oleja následne považujeme za jediné možné riešenie problému, ktorý je však systémový. Neoliberálna ideológia sa snaží vykresliť realitu, tak, že jediná možnosť, ktorú máme, je upraviť naše konzumné voľby. Občan nezastupiteľ má tak len dve možnosti ako ovplyvňovať politiku: voliť a správne konzumovať. Občan je tak zredukovaný na voliča a konzumenta. Jedinec by mal mať možnosť participovať na inštitucionálnych riešeniach problémov nielen cez voľby a zodpovednú spotrebu, ale aj cez aktívnu participáciu ako, ktorá mu je umožnená ako členovi občianskej spoločnosti.

Rád by som spomenul článok M. Maniatesa *Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?* [Maniates, 2001], v ktorom opisuje fenomén individualizácie zodpovednosti. Maniates chápe tento proces ako snahu komodifikovať občiansku angažovanosť do zodpovedného konzumného správania, prípadne ju prevteliť do individuálnych aktov, ako napríklad chodiť do práce na bicykli, aby sme predchádzali globálnemu otepľovaniu a pod. Občianska participácia sa tak často prejavuje predovšetkým konzumnými voľbami, ktoré nestačia na to, aby sa sami o sebe stali nositeľom pozitívnej systémovej zmeny. Výsledkom je, že tí, na ktorých pleciach leží skutočná zodpovednosť, sú pod nižším alebo žiadnym tlakom zo strany verejnosti a pokračujú v správaní typu *business as usual*, či už hovoríme o politikoch alebo veľkých korporáciách. V neoliberalnej ideológii nepodlieha podnikanie najväčších veľkých firiem skoro žiadnym rámcom zo strany štátu, ktorého jedinou snahou je rast a spriechodňovanie trhu. Maniates tvrdí, že impotentnosť občianskej spoločnosti vymôcť systémove zmeny je prejavom neschopnosti politickej imaginácie, ktorá je často obmedzená na to, čo môže spraviť pre vec jedinec. Systémové riešenia nikoho ani nenapadnú a ak áno, tak pôsobia príliš utopisticky. Táto strata predstavivosti je dôsledkom neredukovateľného záujmu jedinca o seba samého, ako o ňom hovorí Foucault, ktorý predstavuje hlavný hybný princíp spoločnosti. Spoločnosť, ktorá je plná súťažiacich, nevidí reálne možnosti spoločenskej zmeny z pozície občianskej spoločnosti, pretože podmienkou funkčnej občianskej spoločnosti, ktorá je schopná iniciovať systémove zmeny, je partnerstvo, spolupráca a vzájomnosť. Podľa neoliberalnej ideológie konkurencie, je takýto partnerský prístup proti ľudskej prirodzenosti a proti prirodzeným zákonom trhu a spoločnosti. Heslá typu zasad'

strom a zachráň svet alebo kúp si hybridné auto a pomôž planéte, sú jednoznačne manipulatívne – najmä preto, lebo ich implicitná časť naznačuje význam, že i tak nemôžeš urobiť nič iné. Tieto individualizované akty zodpovednosti sú prospešné, ale problémom je ich naratívne rámovanie a spôsob ich propagovania, pretože implikujú dopad, ktorý v skutočnosti nemajú, a oslobodzujú kompetentných od povinnosti podporovať hľadanie systémových riešení.

5.5. Komodifikácia jej dopady na utváranie identity jedinca

Rád by som teraz bližšie osvetlil fenomén komodifikácie ako jeden zo základných manipulatívnych nástrojov neoliberalnej ideológie. Vo svojej knižke *A Brief History of Neoliberalism* [Harvey, 2005] považuje David Harvey za hlavný cieľ komodifikácie jej snahu premeniť oblasti, ktoré neprodukovali kapitálový profit na nové trhy, ktoré budú zdrojom rastu a profitu. Podľa Harveyho je snahou trhu vnímať všetko ako komoditu. Všetky pocity, emócie alebo sociálne procesy sa stávajú predmetom vlastníckeho práva. Komodifikácia vteľuje do produktov abstraktné nemateriálne fenomény a základné ľudské potreby ako láska, sexuálna túžba, priateľstvo, hrdinstvo, historické dedičstvo a pamäť, alebo, ako sme spomínali, občiansku zodpovednosť a mohli by sme vymýšľať ešte dlho. Rozmanitosť života a jeho rôznorodosť možno postupne zredukovať na akty konzumu.

Dôležitý fenomén, ktorý je komodifikovaný, je ľudská práca. Jednotlivec ako podnikateľ sám zo sebou, vníma seba ako artikel a predáva svoj čas, pričom jeho čas má takú hodnotu, akú mu prisúdi trh na základe jeho schopností. Iné rozmary práce sú takto celkom potlačené, napríklad práca ako cesta k sebarealizácii, či k službe blížnemu, alebo ako príspevok spoločnému blahu. Zamestnania s nepochybne veľkou spoločenskou pridanou hodnotou, ako napríklad ošetrovatelstvo, či opatrovanie, sú dlhodobo podceňované a ich spoločenský status je veľmi nízky. Jedinec je tak motivovaný pracovať na veciach, v ktorých sám nevidí žiadny zmysel, ale ktoré ho primerane uživia. Erich Fromm tvrdí v už spomínanej knihe *Mít nebo byť*, že jedinec je takto zablokovaný od pocitu sebarealizácie, ktorý z práce v minulosti získaval. Tento neurotický pocit neuspokojenia si jedinec musí vynahradiť vo voľnom čase, ktorého má väčšinou veľmi málo. Aby nezmyselná práca dávala zmysel, vo voľnom čase by mal jedinec využiť jej jediné plody a to sú peniaze. Sebarealizácia sa neodohráva v práci, ale len po práci, a jej prostriedkom sa zase stáva konzum. Jednotlivec sa tak dostáva do istej špirály konzumu. Všetky jeho voľby a túžby sa stelesňujú do niečoho, čo si môže zaplatiť. Dôsledkom

takejto manipulácie je, že jednotliviec výdatne prispieva k rastu a neoliberalnej organizácii spoločnosti, ale jeho túžby a vnútorné potreby zostávajú nenaplnené. Tento pocit neuspokojiteľnosti zvyšuje neurotickú potrebu uspokojovať tieto túžby/potreby spôsobmi, ktoré sú dostupné a ktoré umožnia uspokojenie, ale len na moment. Rastúci počet rôznych druhov závislostí je typickým prejavom neoliberalnej spoločnosti, ktorá manipuluje s individuálnymi potrebami jednotlivca.

Rád by som sa chvíľku pristavil pri článku Ch. Sanneho *Willing Consumers - or Locked-in? Policies for a Sustainable Consumption* [Sanne, 2002], v ktorom sa Sanne venuje širšiemu kontextu a chápaniu konzumu a ktorý sa snaží nahliadnuť do štruktúr, ktoré sú za klasickým vnímaním konceptu konzumu. Konzumujúci jednotliviec je v neoliberalnej ideológii vykonávateľom slobodnej voľby. Akt konzumu je prejavom slobodnej vôle jednotlivca. Pri tom je tento jednotliviec racionálnym aktérom, ktorý sleduje výlučne svoj záujem a koná vždy tak, že sa pokúša znásobiť úžitok pre seba – teda sa snaží zvýšiť nejakú formu blaha. Sanne túto logiku rozporuje a tvrdí, že motívy jednotlivca nie sú vždy týmto spôsobom univerzálne.

Podľa Sanneho, tento prístup celkom popiera funkciu konzumu v sociálnych vzťahoch, ale tiež jeho úlohu pri procese tvorenia identity jednotlivca. Keď sme vyššie spomínali Ericha Fromma, ktorý tvrdí že práca dnes prestáva byť zdrojom seberealizácie, tak logickým dôsledkom je, že prestáva byť aj dôležitou súčasťou identity jednotlivca. Pokiaľ platí, že seberealizáciu namiesto práce jedinec vykonáva konzumnými voľbami, tak tiež platí, že konzumom utvára jedinec svoju identitu. Konzum sa tak v neoliberalnej spoločnosti stáva nástrojom seba-vyjadrenia a teda formuje identitu jednotlivca. Táto identita je formovateľná len v rámci voľného času, pričom sa Sanne a Fromm zhodujú v tom, že práve jeho nedostatok je prekážkou v osobnostnom rozvoji jedinca. Zároveň tak tento faktor napomáha manipulácii jedinca, ktorý vďaka nedostatku času na seba a blízkych a v dôsledku vyčerpanosti z práce zostáva izolovaný a dostáva sa do permanentného stavu stresu. Práve v tomto neurotickom rozpoležení je jedinec náchylnejší podliehať manipulácii. Pre nedostatok času na vlastný sebarozvoj sa jedinec stáva tým kým, sa chce stať pomocou konzumu. Žiadaný je vďaka dobrej značke parfumu, úspešným a nebojácny ho robí nové auto, či oblečenie. Konzum sa stáva nástrojom, ktorý umožňuje dať svetu najavo, kým a čím je. Sanne hovorí o severskom dizajne bytov ako o verejnej demonštrácii statusu vzdelanosti a modernosti / dobovosti. Jednotlivec tak v snahe nadviazať vzťah napríklad nerozvíja svoje osobnostné kvality a dovednosti, ale obsedantne šetrí na auto, či byt, ktoré by to vyjadрили za neho. Keď to auto získa, nestane sa tým jeho

schopnosť nadväzovať skutočné vzťahy o nič lepšou, a jedinec zostáva naďalej frustrovaný. Opisujeme dopad manipulácie na jedinca, ktorý často koná na základe iluzórnej predstavy o fungovaní spoločnosti, a ktorý, namiesto toho aby uspokojil svoje skutočné potreby, uspokojuje potreby trhu.

5.6. Vzťah konzumu a reklamy a základné manipulatívne črty reklamy

Prečo sa vlastne idem zaoberať reklamou? Asi tak nejak intuitívne tušíme, že pokiaľ sa zaoberáme manipuláciou v neoliberalnej tekutej spoločnosti, potom reklamu nemôžeme vynechať. Ideologická viera v nekonečný rast znamená neustálu potrebu zvyšovať obrátky výrobného pásu a teda logický vzniká potreba konzumovať viac. Snahou biznisu a výrobcov, nie je len rozširovať trhy, ale aj zvyšovať ich absorpčné kapacity. Spoločnosti potrebujú predstaviť svoje výrobky či služby tak, aby zákazníka nejakým spôsobom presvedčili ku kúpe. Reklama sa stáva manipulatívnu vetedy, keď nehľadá na skutočné potreby konzumenta, ale podprahovo apeluje na jeho potreby a túžby, ktoré vo svojom živote nie je schopný naplniť, a ponúka mu krátkodobé iluzórne riešenie. Veľmi banálny príklad: z drahého rodinného auta sa rodina chvíľku poteší, ale, samozrejme, nevyrieši skutočnosť, že musia zarábať na drahé splátky za auto a neostáva im čas ho spoločne využívať. Úlohou manipulatívnej reklamy je zobrazit' a ponúknuť mentálne prepojenie medzi skutočnou potrebou (tráviť čas s rodinou) a falošným riešením tejto potreby (kúpa rodinného auta). Reklama tak vytvára mentálne modely, v ktorých sa napĺňanie potrieb všetkého druhu spája s potrebou konzumu. Jedinec tak, v iluzórnej predstave, že uspokojí svoje najhlbšie potreby, neuroticky uspokojuje akurát mocenskú potrebu neustáleho rastu.

Dôsledná analýza rôznych druhov manipulatívnych taktík reklamy presahuje rámec tejto práce. Chcel by som sa skôr zamerať najmä na postavenie reklamy ako štrukturálneho prvku neoliberalnej spoločnosti a na jej všeobecný vplyv a dosah na konzumenta. Ako teda vníma reklamu konzument? Bell v už spomínanej knižke *An Invitation to Environmental Sociology* [Bell, 2004: 41], tvrdí, že konzument vzhľadom k tomu, že chápe motívy predajcu, má apriori k reklame nedôverčivý vzťah. Rozumie totiž tomu, že úlohou predajcu je zarobiť čo najviac. V tomto zmysle konzument sám seba celkom prirodzene vníma ako objekt manipulácie. Nikoho ani nenapadne, že by reklama opisovala produkt taký, aký v skutočnosti je. V neoliberalnej spoločnosti sa tak manipulácia v reklamnom priestore stáva do veľkej miery legitímnou obchodnou praktikou predajcu, ktorá nie je z morálneho

hľadiska problematická, pretože obchodník robí len to, čo musí, aby v konkurenčnom prostredí prežil. Aj keď je reklama manipulatívna je na druhej strane transparentná v tom zmysle, že od predajcu každý čaká, že bude sledovať svoj záujem. Táto prvá vrstva manipulatívnosti, ktorá je pre väčšinu zvláštnym spôsobom transparentná, má pre predajcov svoje limity. Vyzdvihovať dokola nejakú výhodu či funkčnosť produktu, ktorý na prvý pohľad je rovnaký ako ostatné konkurenčné produkty, nie je produktívne. Pretože tento postup oklame len ľudí bez základných kompetencií k orientácii v konzumnom svete, ako napríklad osamelých dôchodcov, mentálne zaostalých a podobne.

Ak má reklama plniť svoj účel, ktorým je podpora túžby vlastniť, či konzumovať musí reklama fungovať rafinovanejšie. Vyššie sme si osvetlili, že v neoliberálnej tekutej spoločnosti jedinec buduje svoju identitu cez konzum. Napríklad dobrý otec je vlastníkom rodinného auta. Adrenalinový, či dobrodružný životný štýl je symbolizovaný nápojom *Red Bull* a pod. To kým chceme byť potrebujeme vyjadriť. V samotnom nápoji, či aute však tento skrytý význam nie je. Drahé Niké boty, ktoré symbolizujú skúsenosť mladosti, nespútaný životný štýl či fyzickú atraktivnosť, toto všetko nekomunikujú len dizajnom tenisiek. Tieto skryté významy sa zrkadlia v logu, znaku. Reklama je hlavným nástrojom, ktorý umožňuje dať produktu, či logu význam, či dokonca príbeh. Reklama sa tak stáva hlavným nosičom istej vnútornej hodnoty produktu. V tomto zmysle sme vyššie hovorili o komodifikácii, ktorá sa logicky pri produktoch najčastejšie uskutočňuje prostredníctvom reklamy. Dá sa teda povedať, že marketing je agentom komodifikácie.

Bell v tom zmysle hovorí o tom, že veci / produkty získavajú *hau*. *Hau* je pôvodne maurské slovo, ktoré označuje ducha darovaného predmetu. Maurovia sa riadili zásadou, že pokiaľ si vec necháš sám pre seba, alebo ak nevenuješ tretej osobe podobne hodnotnú vec, tak si privodíš nešťastie. V kontexte dnešnej doby Bell používa tiež výraz *hau*, ale v mierne rozšírenom význame. Myslí tým pridanú hodnotu veci okrem jej funkčnosti. Prirodzený spôsob, akým veci získavajú túto pridanú hodnotu, je napríklad dostať niečo darom, zdediť niečo po predkoch, mať niečo v spojení so spomienkami z detstva. Jednoducho akákoľvek forma emocionálneho vzťahu k predmetu, či produktu. Bell tvrdí, že v dnešnej dobe produktom chýba *hau*. Nemajú žiadnu remeselnú hodnotu, ale hlavne, pri tom, ako rýchlo produkty meníme a akú krátku majú životnosť, nemajú šancu nadobudnúť prirodzene emocionálnu pridanú hodnotu, nestihnú získať ducha. Úlohou reklamy je do produktov zakódovať tieto pridané hodnoty. Či už ide o emocionálne potreby, sentiment, vzťahy alebo status. Všetky tieto skryté významy vecí, ich *hau*, je do nich vkladajú predovšetkým reklamou a vôbec zábavným priemyslom.

Ako som už opakovane uviedol vyššie, identita jednotlivca je do veľkej miery tvorená cez jeho konzumné voľby, v ktorých sú komodifikované jeho predstavy o sebe samom, alebo, inak povedané, cez ktoré utvára jedinec svoju identitu. Reklama a zábavný priemysel sú nositeľmi agentmi komodifikácie a kódujú do vecí skryté významy. Identita jednotlivca je v neoliberalnej spoločnosti tak do veľkej miery formovaná zábavným priemyslom a marketingom. Reklama doslova vyrába rôzne druhy identít – kým chceme byť je na nás, stačí na to mať prachy. Platí potom logika, že ak nemám na rodinné auto asi ani nemám na to byť dobrý živiteľ rodiny. Ak nemám na drahý mobil pre svoje dieťa, asi ani nemám na to byť dobrým otcom/matkou. Dôsledkom je uniformita, pretože všetky možné vlastnosti, ktoré utvárajú identitu sa pretavia len v aktoch konzumu. Strakatá realita obchodných domov a rozmanitých produktov, tak zrazu nie je veľmi rozmanitejšia od šedej reality komunistických sídlisk.

6. Diskusia – podobnosti a odlišnosti manipulácie v totalitarizme a v tekutom neoliberalizme

6.1. Ideologický antietatizmus

Arendtová pri opise pôvodu totalitarizmu hovorí o kľúčovej role anti-systémového naratívu, ktorý totalitný politici manipulatívne zneužívajú, aby získali masy na svoju stranu. Strach a neistota v medzi-vojnovnej Weimarskej republike, ktoré boli do istej miery logickým dôsledkom prvej svetovej vojny, boli transformované do anti-systémového naratívu, ktorý túto republiku delegitimizoval. Foucault tvrdí, že na západe je dlho zakorenená nedôvera voči moci a teda subsekventne voči štátu, ktorý túto moc stelesňuje. V západnom Nemecku, kde nedôvera voči vznikajúcemu štátu bola veľkou prekážkou jeho vzniku, sa heslo „menej štátu viac trhu“ stalo kľúčovým pre formovanie západného Nemecka ako radikálne ekonomického štátu. Bauman tvrdí, že pokiaľ sa v demokracii neudržiava napätie medzi legalitou a legitimitou, môže sa vládnutie ľahko vzdialiť od svojej úlohy slúžiť verejnému záujmu. Istá úroveň nedôvery je tak v demokracii prirodzená a funguje ako kontrolný mechanizmus, ktorý pomáha funkčnosti inštitúcií. Práve túto hlboko demokratickú črtu západnej spoločnosti, ktorá je dôsledkom jej schopnosti kriticky nahliadať na moc / vládnutie, zneužívajú vo svoj prospech neoliberalizmus aj totalitarizmus.

Totalitarizmus pred nástupom k moci zneužíva nespokojnosť mas a antisystémovým naratívom blokuje a znemožňuje akúkoľvek systémovú kritickú diskusiu a delegitimizuje štát ako taký. Moc štátu je nahradená mocou vodcu / úzkeho kruhu, zatiaľ čo štát samotný sa stáva vyprázdnenou inštitúciou, ktorá slúži ako iluzórne centrum moci pre netotalitné prostredie. Neoliberalizmus tiež využíva hlboko zakorenenú nedôveru voči štátu na vystavanie manipulatívnej ideologickej argumentácie, ktorá vylučuje štát ako regulátora trhu. Na rozdiel od totalitarizmu však štát ako taký úplne z vládnutia nevylučuje, ale iba zužuje a pozmeňuje jeho úlohu na to tzv. vládnutie sociálnym intervencionizmom, ktorého úlohou je prispôsobovať spoločnosť potrebám trhu a tak zabezpečovať rast.

Napriek rozdielom majú obe ideológie čosi spoločné: manipulatívnu argumentáciou vylučujú štát z vládnutia alebo aspoň z istých oblastí vládnutia. Nedávny nárast extrémistických a antisystémových strán dokazuje, že v dnešnej spoločnosti sú stále prítomné oba varianty antietatizmu, teda neoliberálny aj totalitárny. Dokonca by sa s

troškou odvahy dalo povedať, že je to práve neoliberálne vládnutie, dlhodobo tvoriace sociálne nerovnosti, ktoré vytvára podhubie, z ktorého dnes rastú antisystémové nekonštruktívne prúdy s totalitnými sklonmi.

6.2. Špecifický typ spoločenskej organizácie ako predpoklad manipulatívneho vládnutia

Ďalší spoločný znak vychádza z Van Dijkovho chápania fenoménu manipulácie. Podľa Van Dijka sa manipulácia prejavuje v kognitívnom systéme jednotlivca. Jednotlivec nejako vníma a chápe sociálnu realitu, ale to, ako ju chápe nezávisí od neho, ani od nezávislých okolností, ale je to dôsledok zneužitia moci zo strany manipulátora. Ten chce vyvolať špecifické vnímanie sveta u jedinca, čím podporuje svoje mocenské ambície. Manipulatívny diskurz má silu len vtedy pokiaľ dáva jednotlivcovi zmysel, pokiaľ zodpovedá niektoré jeho otázky. Zmysel dáva vtedy, keď zodpovedá realite. Túto realitu sa pokúšajú obe ideológie vyfabrikovať. Ich snahou je vyfabrikovať jedincovu perspektívu vnímania na svet – perspektivizovať ho. Vo vyfabrikovanej perspektíve sú to práve manipulátori, ktorí určujú čo má zmysel a čo nemá zmysel.

Na túto špecifickú perspektivizáciu jedinca využíva aj totalitarizmus aj neoliberalizmus účelovú organizáciu spoločnosti, ktorej hlavnou snahou je legitimizovať ideológiám vlastné typy vládnosti, teda vodcovský princíp a vládu individuálneho ekonomického záujmu (konkurencie). Totalitarizmus vytvára na tieto účely útvary národnej fronty, pričom špecifickým spôsobom prisudzuje spoločenskú funkciu a prezentuje sociálnu realitu jej členom, ale aj ďalším spoločenským útvarom (straníkom, príslušníkom elity, proletu ...). Dôležitá je prísna segmentácia spoločnosti a dôsledné nikdy nekončiace kádovanie. Je to organizácia, ktorá umožňuje len jeden princíp všetkého jej pohybu a to je vôľa vodcu. V takto organizovanej spoločnosti nič iné nedokáže tejto antiutilitárnej organizácii dať zmysel, len jeho vôľa. Organizácia, ktorú jednotlivec chápe ako niečo čo je dané, čo je prirodzené, v očiach ľudí legitimizuje neobmedzenú vôľu vodcu ako dôsledok prirodzeného chodu dejín.

V neoliberálnej spoločnosti sú určujúce pre jej organizáciu mechanizmy konkurencie. Vyššie sme opisovali logiku spoločnosti bežiaceho pásu, s ktorou prišiel Allan Schnaiberg. Tu ju už opisovať nebudem. Bežiaci pás vytvára dojem v jednotlivcovi, že jeho aktéry nemajú žiadne možnosti. Každý koná tak, aby sledoval svoj záujem. V spoločnosti, v ktorej je toto jedinou istotou, má jednotlivec jedinou možnosť – zostať na

páse. Toto je obraz sveta, ktorý prezentuje neoliberalná ideológia ako nevyhnutný. Tento obraz sa ako samo-naplňujúce sa proroctvo (Thomasov teorém) stáva stále viac realitou, nikdy sa nemôže celkom naplniť, ale stáva sa stále viac viac najsilnejšou hybnou silou spoločnosti. Spoločnosť sa totiž podľa tohto princípu správa a tým pádom sa podľa neho aj organizuje. V neoliberalnej spoločnosti sú to princípy konkurencie a cenotvorby, ktoré spoločnosť najsilnejšie ovplyvňujú. Tým zároveň potvrdzujú v očiach ľudí logiku neoliberalnej ideológie.

Totalitarizmus aj neoliberalizmus berú princípy konkurencie a vodcovský princíp a stavajú ich do centra svojej organizácie. Iluzórna prirodzenosť spoločenskej organizácie je dôkazom toho, že tieto princípy sú rovnako prirodzené, a že bez toho aby sme im dali priechod spoločnosť nemôže správne fungovať. V tejto logike je istý zvrátený / perversný moment pravdivosti, ktorý usmrcuje politickú imagináciu. Pokiaľ je najsilnejší pohyb v spoločnosti prezentovaný ako prírodný zákon, tak to, ako je spoločnosť usporiadaná, je nevyhnutnosť, o tom sa netreba, ani ďalej baviť. Začína uzavretý kruh, kedy sa spoločnosť podľa tejto manipulatívnej logiky správa a tým, že produkuje organizáciu, ktorá túto logiku potvrdzuje sa manipulatívne ideológie v očiach obetí do kolečka seba-potvrdzujú.

6.3. Referenčné rámce vládnutia a referenčné rámce mentálnych modelov

Pri neoliberalnej vláde Foucault pomenúva vzťahnosť vládnuteľnosti k ekonomickým princípom trhu ako referenčný rámec vládnuteľnosti. Zjednodušene hovorí o tom, že pri všetkých aktoch vládnutia je najkľúčovejší ich vzťah k trhu, a z tohoto hľadiska sú tieto akty predovšetkým posudzované. Je to logický dôsledok legitimacy štátu založenej na ekonomickom raste. Podľa presne tej istej logiky opisuje Arendtová vodcovský princípy ako najzásadnejší princíp, ktorý určuje pohyb totalitarizmu. Pre totalitné vládnutie sa tak vôľa vodcu stáva referenčným rámcom, ktorý určuje formu akejkoľvek činnosti v štáte. V totalitarizme je táto potreba plniť dynamickú vôľu vodcu nadradená všetkým ostatným potrebám, dokonca aj hospodárskym a vojenským. O tom všetkom sme už vyššie hovorili, ale je to potrebné znovu zdôrazniť, aby sme vypichli podobnosti manipulácie v totalitarizme a neoliberalizme.

Ako pre totalitarizmus tak aj pre neoliberalizmus platí, že tieto referenčné rámce sa už nevzťahujú len k politickému decíznemu priestoru, ale opúšťajú sféru verejnú a stávajú sa kľúčovými i pre sféru osobnú. V totalitarizme sa vodcovský princíp stáva referenčným rámcom mentálneho modelu jednotlivca. Jedinec svoje osobné rozhodnutia realizuje súlade

s jeho vôľou, pretože to v jeho očiach je to jediný variant, v ktorom vidí zmysel. Vôľa vodcu dáva zmysel organizácii spoločnosti a jednaniu jednotlivca a zároveň jeho jednanie morálne potvrdzuje a preberá za neho zodpovednosť. Masa a vodca, tak spolu splývajú v mystickej jednote. To kým jednotlivec je len vďaka a skrze jeho vôľu.

V neoliberalizme jedinec vždy koná v domnienke, že sleduje a chráni svoj záujem, a že všetci ostatní robia to isté. Tento špecifický typ konkurenčnej racionality vytvára z jednotlivca podnikateľa so sebou samým. Jeho jednanie je podmienené tým, aby zvyšoval, tak ako podnik, svoju trhovú hodnotu a zvyšoval blaho sám pre seba. Zároveň v individualizovanej spoločnosti rizík, ktorá jedincovi neposkytuje žiadne istoty je jedinec nútený zabezpečiť seba a blízkych len vlastnými silami – tvrdou prácou v rámci bežiacého pásu. Neurotickosť, ktorú to u jedinca spôsobuje, ho robí ľahkým terčom manipulácie pre marketing a zábavný priemysel.

V oboch módoch vládnuteľnosti sa tak ciele vládnuteľnosti prepisujú do mentálnych modelov jednotlivcov, pričom sa pre jedinca stávajú istými hybnými princípmi. Sociálna realita vyzýva jedinca, aby nejako išiel tou cestou, ktorá sa mu javí ako najľahšia. Tou cestou je tá cesta, ktorá bez hlbšieho zamyslenia dáva zmysel a je to práve tá cesta, ktorú pre nás pripravil rád. Najľahšia je v zmysle, že je plne kompatibilná a konformná s organizáciou spoločnosti, keď si ju vyberieme spoločnosť nám do istej miery utvára cestu. Avšak dlhodobo zistíme, že táto infraštruktúra našich životov, ktorú nám manipulátory pripravili, zabúda na množstvo našich potrieb a potláča rozmanitosť života, ktorá ho robí zaujímavým. Ísť mimo koľaje konformného života, je síce často krát ako jazdiť vlakom po asfalte, ale poskytuje možnosti, ktoré inžiniersky rozvrhnuté koľaje neposkytujú.

6.4. Osamelosť ako základný predpoklad manipulácie

Podľa Arendtovej je jedným zo základných cieľov totalitarizmu vládnuť – v zmysle ovládať úplne podmanenú populáciu. Zmanipulovať jednotlivca tak, aby fungoval ako Pavlovov pes. Predpokladom a východiskovou pozíciou takéhoto typu vládnutia je atomizovaná spoločnosť – masa jednotlivcov, ktorých nespája nič iné, len ich vzťah k vodcovi / strane / národu. Po prvej svetovej vojne vrcholil proces rozpadu triednej spoločnosti. To, že človek patril do nejakej konkrétnej triedy, mu už nezaručovalo nijaké istoty ani výhody. Jedinec zostal vykorenený voči spoločnosti. Stále však mal vzťahy k svojmu okoliu a blízkym. Totalitarizmus pochopil, že ak chce dosiahnuť stav, kedy môže

reálne žiadať absolútnu vernosť (vernosť, kvôli ktorej jedinec potlačí aj pud sebazáchovy), tak musí zaútočiť práve na sociálne vzťahy jedinca. Nacizmus aj stalinizmus dôslednými čistkami, kádrovaním, atmosférou udavačstva a strachu dôsledne rozkladal všetky medzi ľudské vzťahy. Notoricky známym príkladom je situácia v päťdesiatych rokoch, kedy deti povzbudzovali v školách k tomu, aby udávali svojich vlastných rodičov. Osamotený jedinec, ktorého sužuje pocit viny, nemá nič iné, len svoju vernosť voči režimu, ktorá mu môže vrátiť sebaúctu. Voči režimu sa tak potom správa ako baránok.

V neoliberalnej tekutej spoločnosti proces individualizácie neprebíha tak radikálne ako proces atomizácie v totalitarizme a nedochádza to ani k teroru, ale rovnako má rozkladné účinky na sociálne vzťahy a jeho častým dôsledkom je osamotenie jednotlivca. Život v tekutej spoločnosti nenecháva priestor na praktizovanie tradícií a zvyklostí, ktoré pomáhali v minulosti utvárať sociálne vzťahy. Naopak, vnáša do vzťahov neredukovateľný individuálny záujem ako určujúci princíp ich utvárania. Vzťah mi má prinášať v prvom rade úžitok / profit. To, čo do vzťahu prinesiem, by sa mi malo vrátiť. Vzťahy sa tak stávajú neúmerne náročnými, pretože sa človek obáva do nich investovať energiu a zdroje, z obavy, že bude stratový. Jedinec túži byť nezávislý od ostatných, ale keď toto dosiahne, často krát automaticky, už nevidí potrebu ďalej vzťah udržovať. Beck uvádza, dlhodobo rastie počet ľudí, ktorí žijú sami, a tým sa aj zvyšuje spotreba. Ďalším efektom, ktorý chcem zdôrazniť, je osamotenie. Je to výsledok, ktorý samozrejme jedinec nechce (jedinec vždy túži po vzťahoch a blízkosti), ale nevie ju do svojho života priniesť, pretože riadi svoj život logikou individualizácie. Jedinec v snahe toto osamotenie napraviť potom jedinec siahla po iluzórnych riešeniach, ktoré mu poskytuje marketing a zábavný priemysel. Životné peripetie prežíva radšej sledovaním životov celebrit alebo sa domnieva, že kamarátstvo znamená byť atraktívny, dobre oblečený a podobne. Snaží sa nadviazať vzťahy a získať pocit zakorenenosti, no používa pri tom nefunkčné iluzórne riešenia. V skutočnosti to, čo reálne robí, je že prispieva k rastu ekonomiky.

V oboch prípadoch je pocit osamelosti čímsi, s čím človek nedokáže žiť. Je to stav, ktorý je hlboko proti prirodzenosti človeka a v ktorom za žiadnych okolností nechce zotrvať. Obe ideológie organizujú spoločnosť manipulatívnym spôsobom, ktorý jednotlivcovi túto potrebu neumožní naplniť. Naopak, ponúknu mu iluzórne krátkodobé riešenie, ktoré však dlhodobo zvyšuje neurotickú snahu uspokojovať potreby. Manipulatívna ideológia sa stáva doslova drogou a obeť závislák. Suverén je v roli drogového dealera, ktorý udržuje krehkú rovnovahu závislosti a uspokojenia, ktorá je samozrejme dlhodobo neudržateľná.

6.5. Uniformita ako spoločný znak a dôsledok manipulácie v totalitarizme a neoliberalizme

Pre modernitu je typická snaha organizovať spoločnosť vo všetkých jej aspektoch. Nielen veci verejné, ale aj každý aspekt malých dejín jednotlivca. Modernita sa snaží o vše riadiace sociálne inžinierstvo, ktoré zmení realitu v istý typ luna parku, kde všetky aspekty jeho fungovania sú centrálné riadené. Je to sen o dokonalej organizácii, o spoločnosti, ktorá funguje ako stroj a je úplne predvídateľná a nastaviteľná. Túto predstavu totalitarizmus a neoliberalizmus zdieľajú, avšak nezdieľajú predstavu výslednej formy. Prejavy rozmanitosti a rôznorodosti sú prekážkami, ktoré je potrebné potlačiť alebo premeniť a zapracovať. Naopak, kľúčovými predpokladmi ovládnutia sociálnych procesov sú uniformita a konformnosť. To, čo je rozmanité, sa ťažko riadi a predpovedá, zatiaľ čo je rovnaké, je pre centralizovanú moc ľahko uchopiteľné.

V totalitarizme je zavádzaná radikálna uniformita skrze teror a riadenie. Ideálom podľa, ktorého chce totalitarizmus zorganizovať celý svet, je podľa Arendtovej, koncentračný tábor. V ňom nacisti zavádzali uniformitu s cieľom zbaviť obeť ich ľudskosti, pretože ľudskosť znamená nekonečnú rozmanitosť, ktorá nutne pripomína, že človeku nikdy nie je možné vládnuť totálne. Metódy, ktoré používali, aby v táboroch naplnili tento utopistický sen o totálnej vláde, nie sú nejako sofistikované, ale ich funkčnosť je desivá. Špinavé uniformy, holenie hláv, tetovanie poradových čísel, obsedantné byrokratické riadenie každodenného teroru a každého jedného aspektu chodu tábora a života a smrti ľudí v ňom. Všetky tieto aspekty uniformity robili tábory tým čím boli – peklom na zemi. Mimo táborov sa totalitarizmus snaží zo všetkej činnosti odstrániť obsah, či už ide o umenie, architektúru, humanitné vedy alebo podobne, takže sa všetko zlieva do jednej šedej generickej masy. Cieľom je totálna kontrola a rovnakosť. Ovládnutie a totálna manipulácia má presiaknuť celou spoločnosťou skrz na skrz.

Vyššie sme spomínali Georga Ritzera a proces macdonaldizácie, ktorý Ritzer definuje ako presadzovanie princípov rýchloobslužných reštaurácií do celej spoločnosti. Jedným z kľúčových prejavov macdonaldizácie je uniformita. Rád by som dal macdonaldizáciu do kontextu s Foucaultovým učením o neoliberalizme. Foucault tvrdí, že základnou jednotkou neoliberalnej spoločnosti je podnik. Bez ohľadu na to, či ide o jednotlivca, verejnú inštitúciu alebo čokoľvek iné, chápe neoliberalizmus každého aktéra ako podnik, a podľa toho sa k nemu aj správa. Každý je riadený svojím vlastným záujmom

a to vytvára konkurenciu ako konštrukčný princíp neoliberalnej spoločnosti. Macdonaldizácia je vlastne proces, kedy sa rôzni aktéri premieňajú na podniky (jednotlivci, školy, sociálne zariadenia sa stávajú firmami). V neposlednom rade samozrejme uniformita preniká aj do biznisu, kde snaha zvyšovať efektivitu a rast vedie ku konformnosti a rovnakosti konzumných vzorcov. Za pestrofarebnou ilúziou, ktorú vytvára reklama a zábavný priemysel, je šedá realita plná ľudí, ktorí všetci trávia svoj čas rovnako. Ich životy sú preplnené nikdy nekončiacimi konzumnými voľbami. Život jedinca sa premieňa na sériu konzumných volieb. Ide o rafinovaný typ uniformity a konformity, ktorý klame rozličnosťou vonkajšieho vzhľadu.

Obe ideológie rôznymi spôsobmi manipulujú so spoločnosťou a s jednotlivcami, pričom dôsledkom je zvyšujúci sa podiel uniformity, či konformnosti v spoločnosti. Samotná uniformita nie je cieľom ani totalitarizmu ani neoliberalizmu. Cieľom je to, čo táto uniformita umožňuje – a to je centrálna kontrola spoločnosti. U totalitarizmu je to veľmi zřejmé: ide o totálnu kontrolu a o totálne ovládnutie každého jednotlivca, to sú jednoznačné utopistické ciele. Pri neoliberalizme to nie je tak jednoduché, pretože nevyžaduje kontrolu v zmysle dohľadu, ale vyžaduje kontrolu v zmysle ovplyvňovania predovšetkým konzumných volieb jednotlivca. Neoliberalizmus toto dosahuje aj bez železného zovretia tajnej polície a bez teroru. Jeho vplyv na jedinca je tekutejší. Manipulátor je ťažko identifikovateľný a ešte ťažšie zodpovedateľný. S biopolitikou sa zrodila aj biomanipulácia, ktorá vychádza konkurenčného prostredia a je zakódovaná v štruktúrach neoliberalnej spoločnosti, ktoré ju zároveň neustále reprodujú.

6.6. Propaganda a reklama

Asi najčastejšie porovnávané fenomény sú práve propaganda a reklama. Často krát sa o reklame hovorí ako o propagande kapitalizmu. Aj keď sa nájdú spoločné črty, toto porovnanie určite nie je úplne presné. To, čo vytvára najsilnejší dojem podobnosti je evidentná „prvá vrstva“ manipulatívnosti, ktorá je už priamo vo vetách konkrétnych zdení. Nikto neočakáva, že reklama alebo propaganda opisujú veci tak, ako sú. Každý za ich prehláseniami automaticky očakáva skrytý obsah, významovú štruktúru, ktorá stojí za vetou. Keď komunisti ospevovali mier, všetci chápali, že nejde o prejav pacifizmu, ale o utopistický sľub, že mier bude, keď budeme všetci komunisti. V reklame nikto neočakáva celú pravdu, ba ani kúsok pravdy o produkte. Jediné, čo je na reklame transparentné je, že automaticky chápeme, že agendou obchodníka je predovšetkým profit. Obe formy sú teda

v prvej vrstve manipulatívnosti veľmi transparentné a ľudia sa nimi necítia byť poškodení, aj keď sú si vedomí tohto manipulatívneho posunu vo význame.

Ďalší spoločný vzťah sme už spomínali, keď som opisoval Arendtovej chápanie propagandy. Arendtová opisuje vzťah reklamy aj propagandy k vede. Obe sa vzťahujú k vede ako k neomylnnej autorite, ktorá ich slová potvrdí. Ako sme už povedali, ľudia automaticky cítia manipulatívnosť v oboch prípadoch, odvolanie sa na vedu pomáha túto nedôveru prekonať. Obchodníkovi nemožno veriť, že jeho výrobok je dobrý, pretože je jeho primárny záujem výrobok predáť, ale vedec by mal mať istú odbornú česť a jeho slová o výnimočnosti výrobku už nemožno tak ľahko vyvrátiť. Tiež je možné povedať vedci dokázali, že ... Takto rámované výroky pôsobia omnoho dôveryhodnejšie. Totalitná propaganda využíva predovšetkým falošnú vedeckosť, aby poukázala na svoju kľúčovú rolu v nevyhnutom dejinnom vývoji. Dejiny sú riadené prirodzenými silami a ich správcom je vodca, strana, ktorý im chápu umožňujú osud. Tu však je už evidentný rozchod medzi úlohami propagandy a reklamy. Obe fungujú ako kľúčový diskurzívny kanál, ktorý komunikuje isté príbehy a naratívy, ale to o čom sú a k čomu slúžia príbehy, to je už veľmi odlišné.

Pri propagande sme to už opísali. Jej úlohou je hlásať utopický príbeh o tom, ako fungujú dejiny a akú rolu v nich má režim. O tom sme už vyššie písali dosť. V neoliberalizme existuje tiež propaganda, ale jej rola nie je tak kľúčová ako v totalitarizme. Dogmy neoliberalizmu hlásajú niektoré školy, čiastočne médiá a politici, ale pre neoliberalizmus toto nie je tak kľúčové. Logika konkurencie a individuálneho záujmu je v našich mysliach indoktrinovaná oveľa hlbšie a neoliberalizmus nemusí tak prácne vytvárať naratív, ktorý by ju legitimizoval. Zároveň nemá potrebu tak radikálne potláčať iné učenia, pretože, ako tvrdí Bauman, kritika v tekutej spoločnosti stráca dosah a dopad na sociálnu realitu. Reklama má úplne inú úlohu než propaganda. Neoliberalizmus, aby zabezpečoval rast musí zabezpečovať aj rast spotreby. Identita jedinca sa utvára konzumnými voľbami – jedinec je tým, kým je, podľa toho, čo konzumuje. Úlohou reklamy, ale i zábavného priemyslu, je poskytnúť produktom príbehy a významy, ktoré umožnia toto utváranie konzumentovej identity.

Záver

Mojou snahou v tejto práci bolo poukázať na spoločné znaky, ale aj odlišnosti, spoločenskej manipulácie a to v kontexte pevnej modernity a totalitarizmu oproti tekutej modernite a neoliberalizmu. Ide o špecifické typy vládnuteľnosti v rozličnom dejinnom kontexte. Totalitná a neoliberálna vládnuteľnosť sú tradične považované za systémy, ktoré vychádzajú z úplne opačných východísk, čo je spôsobené hlavne rozdielnym ponímaním slobôd jednotlivca v oboch systémoch. Vďaka analýze fenoménu manipulácie v oboch režimoch vládnutia sme dokázali označiť spoločné východiská a znaky manipulácie, ktoré sú dôsledkom ich vývoja v rámci spoločného kontextu modernity, a ktoré naznačujú, že mnohé východiská neoliberalizmu a totalitarizmu sú si veľmi podobné. Je potrebné záverom zdôrazniť, že napriek podobnosti niektorých východísk, sú výsledky a dopady manipulácie v totalitarizme a neoliberalizme veľmi odlišné. Totálne ovládnutie jedinca, ktoré má byť dôsledkom manipulácie v totalitarizme, je ďaleko radikálnejší a neľudskejší proces než manipulatívne presadzovanie ideológie konkurencie a nekonečného rastu v neoliberalizme. Práve nižší radikalizmus neoliberálnej ideológie umožňuje oproti totalitným režimom ďaleko dlhodobejšiu trvácnosť, pretože spoločnosť tento režim vládnutia menej vyčerpáva.

Nechcem záverom rekapitulovať to, čo som už rozoberal v diskusii, ale rád by som vypichol spoločný znak, ktorý je podľa môjho názoru najdôležitejší. Oba režimy prenášajú referenčné rámce vládnuteľnosti do súkromných sfér / malých dejín človeka. Vodcovský princíp aj princíp konkurencie / individuálneho záujmu sa stávajú analytickými mriežkami mentálnych modelov jednotlivcov. Jedinec je nútený a nabádaný riadiť celý svoj život podľa týchto princípov. Ako sa systém reprodukuje, sú to práve tieto princípy, ktoré rastúcou mierou života jednotlivcov utvárajú a ovplyvňujú. Práve toto je najšpecifickejší rozmer moderných ideológií, ktoré vďaka dosahu, ktorý im poskytli technológie, sa orientujú na kontrolu všetkých aspektov života – a ich dosah nemá hraníc. Je to násilná snaha vyrábať a mať pod kontrolou sociálnu realitu, vrátane toho, ako jedinec vníma svoju skutočnosť. Nestáť sa objektom dejín a fungovať v svojom vlastnom živote ako slobodný subjekt sa tak stáva veľmi náročnou úlohou. *„Bezostyšné násilí mě dovedlo k tomu, že jsem se zařídil na obranu své skutečnosti. Je to pokus o minimální lidské právo. Nevnučuji svou skutečnost jiným, ale dbám o to, aby mé kruhy zůstali neporušeny“* [Šimečka, 2011: 199].

Foucault hovorí o potrebe nového referenčného rámca vládnuteľnosti, ktorý by bol založený na rozvoji občianskej spoločnosti. Nielen ekonomické ukazovatele, ale aj pokrok pri rozvoji občianskej spoločnosti, by mal určovať úspech a neúspech vládnutia. Rozvoj občianskej spoločnosti sa však javí ako vágny a ťažko uchopiteľný termín. Udržateľný rozvoj je viac zastrešujúci termín, ktorý má ambíciu stať sa novým referenčným rámcom vládnutia. Túto agendu transformácie vládnutia dlhodobo nesie OSN a vyjadruje ju Agenda 2030 a ciele udržateľného rozvoja SDGs.

Pokiaľ sa chceme cielene pokúšať o transformáciu vládnuteľnosti, je potrebné si zodpovedať otázku, ako zaviesť legitímny a stabilný režim vládnutia bez manipulovania jednotlivcom ako nástrojom na konštruovanie legitimacy. Totalitarizmus a neoliberalizmus cielenou manipuláciou mentálnych modelov jednotlivcov de facto legitimizovali sebasamých v očiach ľudí, presvedčili ich o nevyhnutnosti chodu dejín. Nečistou cestou tak produkujú podporu zdola – legitimitu. Bez podpory zdola nemajú politiky udržateľného rozvoja legitimitu, a teda ani dlhodobú budúcnosť. Problém je, že tematika udržateľného rozvoja sa v svojej prierezovej komplexnosti ukazuje ako extrémne ťažká na komunikáciu a pochopenie a to nie len pre laickú verejnosť. Jej presadzovanie tak je veľmi náročné a je behom na dlhé trate. Rámce udržateľného rozvoja / ciele vládnutia vychádzajú z hľadania verejného záujmu. Preto nepotrebujú nič skrývať, vďaka čomu majú potenciál vylúčiť manipuláciu, síce nie úplne, ale ako konštrukčný rys fungovania spoločnosti. Pre neoliberalizmus aj totalitarizmus je základným nástrojom reprodukcie štruktúr spoločnosti – spoločenská manipulácia. Vládnutie, ktoré systémovo využíva manipuláciu dehumanizuje jednotlivcov a nakladá s nimi ako s objektmi – jednoducho manipuluje s hmotou.

Snaha manipulovať druhým a ovládať svojho blížneho je stará asi ako ľudstvo samo. V Biblii je v knihe Genezis slávny rozhovor Evy a hada, kedy had Evu presvedčí / zmanipuluje aby jedla zo stromu poznania a našli by sme určite viac príkladov. Je to práve vládnutie, v ktorom sa človek najviac podobá v Biblii Bohu. Podobnosť spočíva v tom, že si človek vyberá medzi dobrom a zlom a sloboda jednotlivca spočíva v tom, že si vedome vyberá jedno alebo druhé. Sloboda vybrať si dobro alebo zlo je prepojená s mocou a vládnutím. Táto dilema sa prejavuje v rozdiel medzi vládnutím v zmysle ovládnuť / podmaniť / manipulovať vo svoj prospech a vládnuť v zmysle obrábať a rozvíjať. V kontexte modernity ostáva táto stará morálna dilema aktuálnou a naberá nový rozmer. Vďaka prepojeniu sveta technológiami ovládať niekoho, mať dosah a vplyv na celý jeho

život, prestáva byť utópiou a je to stále ľahšie. Naopak vládnuť v zmysle slúžiť sa stáva náročnejšou a komplexnejšou úlohou než kedykoľvek predtým.

Zdroje

- ARENDTOVÁ, Hannah. 1996. *Původ totalitarismu I-III*, Praha: Oikoymenh
- BAUMAN, Zygmunt. 2002. *Modernost' a holokaust*, Bratislava: Kaligram
- BAUMAN, Zygmunt. 2002. *Tekutá modernita*, Praha: Mladá fronta
- BECK, Ulrich. 2002. *Individualization – Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Londýn: SAGA Publications
- BECK, Ulrich. 2011. *Riziková společnost*. Praha: SLON
- BELL, Michael. 2004. *An Invitation to Environmental Sociology*, Londýn: SAGA Publications
- DIJK, Teun. 2011. **Discourse Studies and Hermeneutics**. In: *Discourse Studies. 2006, Vol. 13*
- DIJK, Teun. 2006. **Discourse and Manipulation**. In: *Discourse and Society. 2006, Vol. 17*, 359-383
- FOUCAULT, Michel. 2009. *Zrození biopolitiky*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury
- FROMM, Erich. 1993. *Strach ze svobody*, Praha: Naše Vojsko
- FROMM, Erich. 2014. *Mít nebo být*, Praha: AURORA
- GADAMER, Hans-Georg. 2010. *Pravda a metoda I, Návys filosofické hermeneutiky*, Praha: Triáda
- GRONDIN, Jean. 1997. *Úvod do hermeneutiky*, Praha: Oikoymenh
- HARVEY, David. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press
- HEIDEGGER, Martin. 2002. *Bytí a čas*, Praha: Oikoymenh
- MANIATES, Michael. 2001. **Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?**. In: *Global Environmental Politics. 2001, Volume 1, Issue 3*, 31-52
- ORWELL, George. 1991. *1984*, Praha: Naše Vojsko
- RITZER, George. 1996. *Macdonaldizace společnosti*. Praha: Academia
- SANNE, Christer. 2002. **Willing consumer or locked – in? Policies for a sustainable consumption**. In: *Ecological Economics, 2002, Volume 42*, 273-287

SARTORI, Giovanni. 1993. *Teória demokracie*, Bratislava: Archa

SEDLÁKOVÁ, Renata. 2014. *Výzkum médií: Nejužívanější metody a techniky*. Praha: Grada

ŠIMEČKA, Milan. 2011. *Kruhová Obrana*, Bratislava: Artforum

ŠIMEČKA, Milan. 1991. *Můj soudruh Winston Smith*, IN: ORWELL, George. *1984*, Praha: Naše Vojsko

Peace Propaganda and Promise Land [film]. Režie Bathsheba RATZKOFF. USA, Media Education Foundation, 2004.

Príloha projekt diplomovej práce

Fakulta humanitných štúdií UK

katedra magisterského oboru

Sociálna a kultúrna ekológia

U Kříže 8/661, 158 00 Praha 5-Jinonice

Projekt diplomové práce (DP) oboru sociálna a kultúrna ekológia

1. Jméno studenta, tituly: Bc. Peter Smolík
2. Osobní číslo (UKČO): 42723495
3. Rok imatrikulace na FHSUK (bak. studium, jinak mag. studium): 2014
4. Datum zápisu na katedru sociální a kulturní ekologie FHS UK (alespoň měsíc, rok): 22. 9. 2014
5. Názvy všech předchozích bakalářských (magisterských) prací, škola, obor a rok, kde a kdy byly obhájeny:

Učiteľstvo histórie a filozofie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, názov bakalárky: Sociálno-filozofické dimenzie tvorby Milana Šimečku, obhájená: jún 2014

6. Předběžný název DP:

Porovnanie procesu manipulácie v autoritatívnej totalite s dnešnou západnou demokratickou spoločnosťou. Ako sa v oboch spoločnostiach utvárajú mlčiace väčšiny?

7. Obecný kontext (souvislosti tématu, širší rámec [zasazení „do světa“]):

V autoritatívnej totalite proces manipulácie jedinca dosiahol svoj vrchol v koncentračných táboroch, v ktorých totalita dosiahla svoj cieľ, úplné ovládnutie vôle jednotlivca. Tento proces popisuje Hannah Arendtová detailne v knižke *Původ totalitarizmu*. Mojim cieľom v tejto práci bude porovnať tento proces s procesom manipulácie jednotlivca v súčasnej dobe. Pokúsim sa zistiť, v čom sú si tieto procesy podobné a v čom sú odlišné a porovnam ich vnútornú logiku. Za týmto účelom budem porovnávať proces atomizácie jednotlivca v autoritatívnej totalite s individualizáciou v dnešnej dobe a tiež budem porovnávať spôsob vzniku a charakteristické znaky takzvaných mlčiacich väčšín v oboch systémoch. Proces manipulácie v súčasnosti prebieha v zásadne rozdielnych podmienkach ako prebiehal v autoritatívnych totalitách. Zatiaľ čo v nacistickej či sovietskej totalite sa tento proces odohrával v kontexte „veľkých príbehov“, tak v dnešnej „tekutej spoločnosti“ je o mnoho náročnejšie pochopiť kontext, formy a logiku tohto procesu. Pomôžem si citátom od Hannah Arendtovej: „*Modelom ‚občana‘ totalitného štátu je Pavlovův pes, exemplár lidského druhu redukováný na nezákladnější reakce, svazek reakcí, který lze kdykoli likvidovat a nahradit kterýmkoli z dalších svazků reakcí o úplně stejném chování.*“ (Arendtová 1996, s. 615) Pre dnešnú konzumnú spoločnosť, ktorá ma za cieľ udržať rast za každú cenu, je „Pavlovov pes“ tak isto ideálnym občanom. Spoločnosť, ktorej jediný záujem je rast, trénuje svojich spotrebiteľov tak, ako Pavlov trénoval svoje psy. Slobodná vôľa a konanie sú ilúziou a stávajú sa predmetom manipulácie. V koncentračnom tábore táto manipulácia vôle jednotlivca mala fatálne následky. „*Není nic strašnějšího než tato procese lidských bytostí jdoucích jako figuríny vstříc vlastní smrti.*“ (Arendtová 1996, s. 615) V čom je táto procesia figúr kráčajúcich do náruč smrti iná a v čom rovnaká ako napríklad procesia Američanov, ktorí sa každý deň prežierajú k pomalej a bolestivej smrti?

8. Předmět zkoumání (vlastní předmět práce [zasazení „do vědy“]):
Spoločenský proces manipulácie jednotlivca. Teoretická práca na pôde sociálnej a politickej filozofie.
9. Hlavní vstupní hypotéza nebo hypotézy (2–4 na výběr); pro práci 1–2, možno však formulovat výzkumné otázky, event. jen výzkumný problém:
Výskumný problém: Porovnanie procesu manipulácie jednotlivca v autoritatívnej totalite a v súčasnej konzumnej spoločnosti. Manipulácia autoritou a manipulácia trhom.
10. Metodologický postup: metody a techniky, ktoré budú v práci použité:
Textová analýza, hermeneutický kruh, splynutie horizontov (Gadamer).
11. Cíl DP (kromě ověření hypotéz a teoretického přínosu např. praktický přínos, vypracování metodologie, základ pro řešení problémů v praxi atd.):
Lepšie pochopenie manipulácie ako spoločenského fenoménu na základe komparácie dnešnej spoločnosti s totalitnou spoločnosťou.
12. Čím budou rozšířeny dosavadní znalosti (vědecká „přidaná hodnota DP“):
Domnievam sa, že komparácia manipulácie v autoritatívnych totalitách, ktorá pre časový odstup, ale aj pre svoju zvrátenú dokonalosť bola už veľmi presne teoreticky popísaná, s dnešnou konzumnou spoločnosťou môže priniesť lepšie pochopenie vzťahu dnešného človeka k svojej vôli a vôbec k sebe samému.
13. Jaké bude (bude-li) jejich teoretické zobecnění a přínos:
14. Struktura DP (předběžný obsah – názvy oddílů a kapitol):
Úvod
1. kapitola – Metodologický základ práce
2. kapitola – Manipulácia v autoritatívnej totalite
2.1. – Proces atomizácie jedinca
2.2. – Vznik a znaky mlčiacej väčšiny
3. – Manipulácia v súčasnej konzumnej spoločnosti
3.1. – Trh, konzum, vládnutie
3.2. – Individualizácia a jej znaky
4. Komparácia
5. Diskusia
Záver
15. Předběžná bibliografie k tématu:
ARENTOVÁ, Hannah. 1996. *Původ totalitarismu I-III*, Praha: Oikoymenth
BAUMAN, Zygmunt. 2002. *Holokaust a modernita*, Bratislava: Kaligram
BAUMAN, Zygmunt. 2002. *Tekutá modernita*, Praha: Mladá fronta
BAUMAN, Zygmunt; LYON, David. 2013. *Tekutý dohled*, Olomouc: Broken Books
CHOMSKY, Noam, FOUCAULT, Michel. 2005. *Člověk, moc a spravedlnost*, Praha: Intu
FOUCAULT, Michel. 2000. *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*, Praha: Dauphin
FOUCAULT, Michel. 2009. *Zrození biopolitiky*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury
FROMM, Erich. 1993. *Strach ze svobody*, Praha: Naše vojsko
FROMM, Erich. 2014. *Mít nebo být*, Praha: AURORA
GADAMER, Hans-Georg. 2010. *Pravda a metoda I, Návys filosofické hermeneutiky*, Praha: Triáda

GRONDIN, Jean. 1997. *Úvod do hermeneutiky*, Praha: Oikoymenh
HAVEL, Václav. 1989. *Moc bezmocných*, Brno: Host
HEIDEGGER, Martin. 2002. *Bytí a čas*, Praha: Oikoymenh
ORWELL, George. 1991. *1984*, Praha: Naše Vojsko
SARTORI, Giovanni. 1993. *Teória demokracie*, Bratislava: Archa
SZONDI, Peter, 2003. *Úvod do literální hermeneutiky*, Brno: Host
ŠIMEČKA, Milan. 1991. *Můj soudruh Winston Smith*, IN: ORWELL, George. *1984*, Praha: Naše vojsko

16. Předpokládaný vedoucí DP: PhDr. Ivan Rynda

17. Důvod volby tématu (dosavadní znalosti, zázemí, praxe a zájem studenta):¹

Jinonice 30. dubna 2013

diplomant

vedoucí DP

vedoucí katedry SKE

¹ nepovinné